

**milena
bartlová**

 **ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG**

Rosa Luxemburg Stiftung, e.v.,
zastoupení v České republice
www.rosalux.cz

**Ženy, které
nechtěly
mlčet.**

**tři
českoslo-
venské
příběhy**

The publication is supported by Rosa Luxemburg Stiftung e.V., zastoupení v České republice. The author alone is responsible for the content provided; the positions presented in these texts do not necessarily represent the points of view of the foundation.

Publikace byla podpořena nadací Rosa Luxemburg Stiftung e.V., zastoupení v České republice. Za obsah je plně odpovědná autorka publikace; postoje prezentované v textu nemusí nutně představovat stanovisko nadace.

1.

**JAK ŽENY
MLČÍ**

„V církevním shromáždění nechť žena mlčí,“ zní výrok Nového zákona, fundamentální součástí evropské kultury a identity, základního kamene konstrukce zdejších společenských regulací. Apoštol Pavel (1Kor 14,34) sice měl na mysli konkrétní situaci řecké církve prvního století a problém tzv. mluvení jazyky neboli charismatické glosolálie, ale pracoval se stereotypem žen jako primárně emocionálních bytostí, jejichž přirozená citová labilita jim znemožňuje racionální uvažování, a tedy i zodpovědné veřejné jednání ve společenství. Latinské znění klíčového slova *církev* dodnes označuje nejen křesťanské shromáždění (původní řecký Pavlův termín byl *ekklésia*, staročesky *cierkev*) a budovu, v níž se koná, ale zároveň také mocné a dlouhodobě vlivné instituce, jež jsou modelem mnoha sekulárních institucí moderní doby. Konstituovaly se primárně jako instituce otcovské nadvlády a mužských hodnot neboli patriarchální a maskulinní; ženy v nich byly přítomny, ale na institucionální rovině byla jejich aktivní činnost potlačena, byly objektem oné otcovské péče. Představa, že toto vyloučení má kompenzovat mýtus ženy jako milenky, manželky, matky a světice, tvoří nedílnou součást patriarchální ideologie: o možných volbách je předem rozhodnuto. Pavlovu zmínku používaly křesťanské společnosti mnoho století jako legitimizační autoritu.

Ve chvíli, kdy se jedním z ustavujících principů novověku a moderní doby stalo odlišení veřejné a soukromé sféry, byla ženám přikázána ta druhá. Mlčení ve veřejných věcech tvoří dodnes klíčový moment životů žen euroamerického kulturního okruhu, i když samy nemusí být věřící křesťanky, a i když některým se tuto situaci daří velkým úsilím překonávat. Mlčelo a dodnes se mlčí rovněž o nich, vědomě i nevědomě, ze zvyku. Není slyšet jejich vlastní hlas, protože nedosáhl až k písemnému záznamu, a tedy k šanci na trvanlivost. Přetrvávají představy o tom, že ženy jsou ze své podstaty neschopné autonomní tvořivosti v umění a nemohou se stát určujícími aktérkami dějin, obvykle zůstanou marginálními poznámkami v příbězích svých manželů a synů. Patriarchální autoritu si totiž přivlastnili všichni muži.

Mým cílem bude na následujících stránkách vyprávět životní trajektorie tří žen které mlčet nechtěly: mé matky Rity Budínové (Klímové) a dvou babiček, Hany Budínové a Vlasty Mlynářové. Metaforou nemlčení označuji jejich působení ve veřejném prostoru a jejich profesionální práci. Starší z mých babiček se narodila v roce 1900 a matka zemřela 1993, takže jejich příběhy bezmála pokrývají 20. století. Následující životní příběhy tedy zároveň nabídnou

trochu jiný pohled na jeho dějiny v bývalém Československu, než je ten převládající: vystupují v něm pražská Německá univerzita, přichází z jiných zemí, komunisté mimo KSČ, ženy samoživitelky a idealisté nehledící na dobré zajištění. Dočtete se i o tom, jak udržet avantgardistický styl bytového zařízení, když nemáte peníze na drahý design. V závěrečné kapitole se ukáží jako jedinečné případy struktur, které lze popsat obecněji a které tyto tři i mnoho dalších životních příběhů dohromady utvořily.

Ženy, o nichž bude řeč, usilovaly o samostatný život, o emancipaci neboli osvobození, nikoli proti mužům, ale proti nadvládě patriarchy. Uvažuji o tom s Alenou Wagnerovou: „Podstatou skutečné rovnoprávnosti a emancipace žen je právo na vlastní výklad světa. Moc je právo definovat svět. A to právo my ženy dodnes nemáme.“¹ Podle filozofa a spisovatele Petera Bieriho je základem konceptu individuální svobody osobní rozhodování a jeho podmínkou je, že budoucnost svého chtění a konání vnímáme jako otevřenou, máme k dispozici různé alternativy jednání. Jinak se necítíme být autory své vlastní vůle a subjekty svého života.² Omezení ženské životní role faktickým vyloučením veřejné sféry jako legitimní oblasti působení představovalo omezení lidské svobody dané předem, dříve, než žena

začala jakkoli jednat, a přidané k ostatním omezením, společným pro všechny. Bylo to vyloučení dané pouze rodem, a i když příslušnice elitních vrstev měly možnost je překonat, musely za to mnoho století platit podmínkou nejen vzdání se mateřství, ale i celibátem. I když je u nás v zákonných předpisech i v praxi tato situace již ve většině ohledů narovnána, přetrvává v mentálním nastavení hodnot patriarchální společnosti i nadále. Československo sice patřilo ve dvacátých, padesátých a šedesátých letech 20. století k místům, kde zákonné rámce emancipaci žen ve veřejném životě umožňovaly relativně dříve než jinde, avšak od sedmdesátých let se hodnotové nastavení naopak postupně obrátilo až k opačné pozici, jež si našla cestu i do nového legislativního rámce devadesátých let.

Jsme-li si této situace vědomi a chceme-li ji překonat, jsme feministky a feministé. Na tomto místě záměrně ponechávám jen tuto velmi obecnou a intuitivní charakteristiku feminismu, k teoretickému aparátu a historickému rámci se vrátím teprve v poslední kapitole. Moje matka pro to před půl stoletím používala zdánlivě banální bonmot: Feminismus znamená vzít vážně, že žena je taky člověk. Žena je stejně člověkem, jako je jím muž, ovšem muž není člověkem nějak více, lépe a primárně; hodnoty lidství

nejsou určeny podle něj. Čeština, jejíž moderní gramatická konstrukce z ní činí až přepjatě genderovaný jazyk (je velmi mnoho situací v řeči a zejména v textu, kde se nelze vyhnout označení rodu osoby), umožňuje na rozdíl od angličtiny, němčiny i francouzštiny zřetelněji a snáze odlišit muže od člověka. Vypadá to, že tato snadnost nám ztěžuje kriticky přemýšlet o souvislostech této diference.

3

Jak plyne už ze samotné skutečnosti, že takto píšu, všechny tři ženy, o nichž bude dále řeč, byly vedle veřejné činnosti i rodičkami. Narážíme tu na další překážky, jež mluvení a psaní o ženských životech klade běžný jazyk. S pojmem „matka“ by se při občasně alternaci s intimním „máma“ dalo snad vyjít, ale slovo „babička“ důrazněji ukazuje, že rodinné role jsou nepoužitelné termíny pro vyprávění o životech, pokud se týká i doby před péčí o děti a mimo ni. Budu proto své protagonistky jmenovat jejich vlastními jmény Rita, Chana a Vlasta. Příjmení jsou s identitou žen spojena mnohem méně zřetelně, mění je během života a v českém jazykovém úzu skrze ně prožívají svou příslušnost k muži, obvykle více k manželovi než k otci. To vedlo například Pavlu Frýdlovou k tomu, že ve svých publikacích ženy, jejichž vyprávění v jedinečném rozsahu zachytila, vůbec příjmením neidentifikuje. To považuji za

postup, který v nechtěném důsledku vede k radikálnímu potlačení přítomnosti těchto žen ve veřejném životě. Moje matka nikdy nepřijala jméno svého prvního manžela, nejmenovala se Mlynářová, a nikdy jsem s ní tudíž jméno nesdílela. Jak ale uvidíme, komplikace národní a státní příslušnosti vedly k tomu, že Rita a Chana neměly stabilní ani podobu osobních jmen. I Vlasta změnila své manželské příjmení z jazykově německého na české. Její osobní jméno poukazuje k česko-jazyčné vlastenecké tradici a ukazuje se tak dynamika kulturního rozpětí rodiny, o níž bude řeč. Nejen kvůli uvědoměle nenáboženské existenci všech tří by nebylo vhodné mluvit o jménech křesťanských, jestliže obě exotičtěji znějící jména patřila kultuře východoevropských Židů. Charakteristické pro celý příběh bude, že přesto bylo nutné začít jej odkazem na autoritu křesťanské církve, o níž už dále nebude vůbec řeč.

Osobními jmény budu také označovat muže, kteří patřili do rodiny, otce, manžele a syny. Dva z nich vydali knižně zprávu o svém životě: Zdeněk Mlynář publikoval sebereflexivní a subjektivní popis části své politické kariéry *Mráz přichází z Kremli*. V té se ženy nevyskytují, jde přece o „velkou politiku“. Stanislav Budín vydal memoáry *Jak to vlastně bylo*. Psal je po paměti, bez deníkových zápisků a bez možnosti studia v archivech,

text byl jen před vydáním devětadvacet let po autorově smrti pečlivě redigován Evou Lorencovou. Díky této knize mohu výrazně překročit horizont toho, co je schopno se zachovat v rodinné paměti: jak čtenářky uvidí, je nápadný nepoměr délky a podrobnosti informací, jež mohu zaznamenat o svých obou babičkách. Buňa ve svých pamětech svou partnerku Hanu/Chanu zmiňuje s obdivem, často a láskyplně, avšak ve výsledku přece jen zkresleně – o jejích vlastních profesionálních aktivitách a úspěších referuje jen letmo. V této knize tomu bude naopak, hlavní roli budou hrát ženy, zatímco muži budou oním životním doprovodem, oporou či komplikací. Myslet o nich všech pod jejich vlastními jmény je pro mne nezvyklé; v reálném životě by to nikoho z nás nikdy nenapadlo. Hlavní důvod této volby pro mne je, že mi dává nástroj, jak upřednostnit jejich vlastní příběhy, v nichž se ženy rozhodovaly a nesly důsledky svých rozhodnutí jako – relativně – autonomní osoby.

DOKUMENTARISTICKÁ METODA

Z hlediska historického psaní je pozice „zúčastněné pozorovatelky“ značně komplikovaná a v případě psaní o vlastní rodině, které však nechce být žánrem osobních memoárů nebo psychoanalytického sebezpytování, je tomu tak dvojnásob. Neméně překérní je však v samotné historiografii otázka, co to znamená, pokud chceme do dějin vepsat i ženy. Nedávno mne oslovil kolega historik s prosbou o fotografii Stanislava Budína jako ilustraci s tím, že může použít jednu již publikovanou. Když jsem namítla, že je to svatební fotografie páru [obr. na s. 65], neviděl v tom problém, „ženu lze přece snadno odstříhnout“. Na mou repliku, že mne pobavil, když zrovna píšu o těch odstřižených ženách, odvětil: „to je přece snadné, vy zas odstříhnete muže, funguje to přece oboustranně“. To už jsem se smála nahlas. Ani dějinám žen, ani feministickým dějinám nelze samozřejmě rozumět tak, že bychom muže z příběhu vynechali. To podstatné zde bude, kdo bude mít hlavní roli a čí hlas zazní hlasitěji. Nestandardní metodické přístupy jsou pro ženské dějiny nezbytné. Ženy jsou totiž často málo viditelné už přímo v historických pramenech, které vznikaly v patriarchálně modelované společnosti. Rozhovory, kriticky zpracované vzpomínky a dokumentární literatura kvůli těmto vnitřním omezením pramenné základny

mají pro dějiny žen zvláštní význam a dokud se nestaly svébytnými ale standardními prameny, bylo těžké psát ženské dějiny. A bez žen jsou dějepisná vyprávění jen odstřiženou polovinou obrazu.

Ať už je žánr následujícího psaní jakýkoliv, bude jej hlavně charakterizovat kombinace odstupu a intimity, znalosti a neznalosti, vzpomínek a „historických faktů“. Mnoho je již nedostupné, není, koho se zeptat a archivy jsou fragmentární; archiv ukrajinského města Kamenec Podolskij, odkud Chana s Buňou přišli do Prahy, dokonce v roce 2003 shořel. Svou profesí historičky umění jsem zvyklá psát v neutrálním referujícím modu, odvolávat se v argumentaci na ověřené zdroje, a i když přiznávám svou situovanost, psát co možná nezaujatě. Díky intenzivní zaujatosti, ba participaci na tématu však v tomto případě bude muset jít o něco jiného. Než jsem se odhodlala začít psát jinak, snažila jsem se ujasnit si právě žánr, o němž bylo předem jasné jen to, že nebude beletrií, ke které mi chybí talent. Nebudou to ani texty psané tak, jak píšou o svých matkách – českých Židovkách autorky, jejichž zázemím je psychologie, jako jsou knihy Helen Epstein nebo Anny Fodorové (Reinerové). Inspiraci jsem nakonec našla v tlustém svazku rozhovorů *Ženy o ženách*, které Barbora Baronová věnovala kategorii, již sama označila jako „dokumentaristky“.

6

7

Sice přitom vycházela z dokumentárního filmu, ale pod termín dokument zařadila široký rejstřík žánrových odstínů včetně historiografické práce. Moje psaní tedy bude dokumentem a v poslední kapitole literaturou faktu v modu historiografie či možná historické antropologie. To, jak Baronová i její respondentky probíraly témata osobní angažovanosti, hranic a zveřejňování intimity, etiky manipulace i stylizace výpovědí, mi odkrylo možnost částečně se osvobodit od historiografické rigoróznosti a překonat skepsi vůči osobním vzpomínkám i možnostem jejich předávání. Naučila jsem se, že osobní přínos nemusí v dokumentu ohrožovat úsilí o maximální možnou věrohodnost.

V roce smrti Hany Budínové natočili Elmar Klos a Ján Kádár slovenský film *Obchod na korze* a získali za něj prvního československého Oskara. Hlavní hrdinku v něm hrála polská herečka Ida Kamińska a její podobnost s Chanou dodnes nahání husí kůži těm několika lidem, kteří ji ještě pamatují: malý vzrůst, podoba zestárlé tváře s bělostným účesem, lehký přízvuk, a dokonce celý habitus. Když Chana zemřela, byla jsem teprve na začátku druhé třídy a zvědavost na výjimečnou a vzdělanou ženu přišla až pozdě. Mým východiskem při psaní této knížky se přesto staly mé vlastní vzpomínky na pocity a atmosféru, na podoby a rodinné

události, na vyprávění i mlčení. V nečekané míře se však ukázaly být nepřesné, mylné či zavádějící. Ať už to způsobily nevědomé mechanismy paměťového přepisování nebo záměrné zamlčování v minulosti, musela jsem si ještě důsledněji než dříve připustit, jak slabý je právem při tvorbě historické reprezentace hlas pamětníka. Primární kontext ověřování vzpomínek představovaly spolu s dědečkovými memoáry rodinné dokumentace, dochované fragmentárně, byť částečně dokonce ve veřejném archivu (více k tomu v 6. kapitole Zdroje). Kapitulu o Ritě jsem také konzultovala se svým bratrem Vladimírem Mlynářem, který už Chanu nezažil a s Vlastou se setkával jen v raném dětství. Sekundárním kontextem byl pak běžný archivní výzkum, v němž jsem ale nešla příliš do šířky; ostatně knihu jsem napsala v „ukradeném čase“ mezi grantovými projekty a v době platnosti pandemických omezení. Aby se nenarušovala plynulost textu, požádala jsem grafika Jan Čumlivského, aby odkazy na zdroje v sazbě opticky potlačil.

Dokumentaristkou jsem já. Záměrně jsem svou – i bratrovu – textovou přítomnost potlačila na nezbytné minimum. Zůstávám ale přítomna jako autorka v silném smyslu: uplatňuji svou moc tím, že píšu a publikuji. Vybrala jsem ze své rodiny jen ženy, ke kterým jsem nejbliž – až na letmé zmínky

ponechávám stranou Chaninu sestru Enciu, tetu z otcovy strany Vlastu ml. i jeho třetí životní partnerku Irenu Dubskou. Konstruuji příběh, rozhoduji, co se do něj dostane a co už ne, co bude nasvětleno a jakou to dostane interpretaci. Cituji zdroje, s nimiž jsem se setkala, ačkoli jsem vědkyní v jiné oblasti, totiž dějin umění, především starého, a také dějin dějepisu umění. Chci dát hlas lidem, kteří byli veřejně aktivní, ale vytratili se z paměti a dějin. Důvodů zamlčení bylo více a lze je shrnout jako průsečík toho, že to byly ženy a že byly aktivní v levicovém, komunistickém prostředí. Teoretický aparát zabývající se jednak feministickým rámcem, jednak otázkou historické reprezentace životů členek komunistické strany, je uveden až v závěrečné kapitole, která kontextualizuje tři životopisná vyprávění zasazením do obecných rámců. Věřím, že po přečtení tří příběhů napadne otázka po smyslu toho všeho i čtenářstvo, které dosud odrazovaly zkreslené, nesrozumitelné nebo dehonestující prezentace. O feminismu už byla řeč, je ale dobré se předem zmínit o dalších dvou citlivých pojmech. Pokud je možné mluvit o historiografické metodě následujícího textu, pak je to revizionismus jako ten způsob uvažování o historiografii komunismu, který podle Jakuba Rákosníka „obrací pozornost od obecných systémově-strukturních aspektů k sociální praxi jednotlivých aktérů a jejich

každodenním interakcím. Neznamená to rezignaci na studium strukturální stránky socialistických diktatur, ale perspektiva je odlišná.“⁸ Musím také čtenářstvo předem požádat, aby bralo komunismus jako ideál úsilí o všestranně spravedlivou společnost. Podrobněji je o tom řeč v závěru poslední kapitoly, ale nebude možné knihu vůbec číst, pokud bychom se nechali omezit skutečností, že – řečeno slovy Jiřího Pelikána z roku 1983 – „slovo komunismus je v očích národů východní Evropy zdiskreditováno, takže se pod ním rozumí vláda jedné strany a diktatura stranického aparátu, která se opírá o hegemonii Ruska.“⁹

Jedním z vážných handicapů je pro ženy, které jsou odhodlány nemlčet a chtějí své životy žít jako svobodní lidé, nedostatek pozitivních modelů role veřejně aktivní osobnosti a profesionálky [*role model*] v prostředí domácí kultury. V češtině se naproti tomu vyskytuje mnoho modelů rodinného a mateřského poslání žen. Nechybí stále rostoucí řada biografických a memoárových knih, jen výjimečně ale zasahují do druhé poloviny 20. století, a ještě méně se věnují ženám na levici. Jen zlomek je jich psán z feministických pozic, dobře viditelné jsou naopak ty, které se od feminismu více či méně distancují. Chci proto psát o životních trajektoriích své

matky a obou babiček tak, aby z nich mohly navzdory odlišnosti konkrétních historických podmínek čerpat povzbuzení a posilu ženy, které nechtějí na veřejnosti mlčet a zjišťují, že to není ani v 21. století samozřejmé. Na této rovině nejde o předkládání vzorů, ale o názorné předvedení podmínek a souvislostí ženského sebeurčení. Zastupují vzdělané středostavovské vrstvy, nikoli chudé ale také nikoli zámožné. Jejich příběhy tudíž mohou být jen omezeně „typické“ a generalizace by byly nemístné. Zároveň ale tím, že nepatřily k ženskému hnutí jako organizované politické síle, představuje jejich životní úsilí model, který je srozumitelnější v dnešní době, kdy neoliberalně globalizovaný politický systém taková hnutí antikvoval. Ráda bych, aby tyto tři ženské osudy znovu naznačily, jaké bohatství zkušeností je uloženo v pamětech ženských životů v Čechách, a to jak žen, které se orientovaly na domácnost a rodinu či na církev, tak také těch, které chtěly být na veřejnosti slyšet. Potěšilo by mne, kdyby vedle individuální posily inspirovala tato kniha i k dokumentaci a průzkumu mnoha dalších ženských osudů a k tomu, abychom aspoň dodatečně dávali zaznít ozvěně jejich hlasů.

2.

Vlasta

Vlasta se narodila v květnu nultého roku 20. století jako nejstarší ze sedmi dětí do rodiny vzdělané buržoazie. Česko-jazyčné vlastenectví prokazovala jména dětí: mladší Vlastini sourozenci dostali jména Záviš, Jarmila, Přemysl Čestmír, Ctirad, Svatopluk a Květoslava. Matka Marie byla dcerou hostinského Karla Stropnického z Nuslí a rodina ji podporovala v kulturních

Václav Stropnický, obchodník železem v Praze, a jeho manželka Monika, rozená Schwetz, prarodiče Vlasty z matčiny strany, asi sedmdesátá léta 19. století.

ambicích. Hned na začátku knihy máme díky ní krásnou romantickou historku: Marie se na podzim 1891 v devatenácti letech seznámila s čerstvým třiatyřetiletým absolventem práv na pražské německé univerzitě Antonínem.

Vlasta s matkou Maríí při svých prvních narozeninách, květen 1901 (foto ateliér J. Mulač, Praha).

Vlastin otec Antonín Sobotka jako poslanec, asi 1906.

Z vojny ve Vídni si s ní dopisoval a o pět let později jí posílal lyrické milostné básně, ona ale dala přednost pěvecké kariéře. V polovině devadesátých let se stala úspěšnou operní pěvkyní a získala angažmá primadony v opeře v Lublani. Když šla na jaře roku 1899 podepsat smlouvu s Národním divadlem, potkala ho nečekaně na Národní třídě, když mladý koncipient působící v Čáslavi právě šel od advokátních zkoušek. Milostné vzplanutí bylo

okamžité a silnější než vše ostatní, žádná smlouva se nepodpisovala a v létě se vzali.

JUDr Antonín Sobotka se stal úspěšným advokátem, usídlil se na Zbraslavi a postavil si zde rodinný dům čp. 180. Před čtyřicátkou se stal i českým parlamentním politikem: 1906–1907 byl za národně sociální stranu v Kolíně a Pardubicích poslancem Říšského sněmu ve Vídni a na roky 1908–1913 jej v obvodu Příbram a Březové Hory zvolili do městské kurie Českého zemského sněmu za Spojenou českou stranu státoprávně

Rodina Sobotkových na Zbraslavi. Zleva stojící Závíš, Vlasta, Jarmila a Svatopluk, sedící Přemysl, Ctirad, sedící rodiče Antonín a Marie, vpravo Květoslava, asi jaro 1919.

pokrokovou. Pocházel však z nemajetné rodiny krejčího a chalupníka ve východočeské vesnici Řepníky nedaleko Vysokého Mýta, kde se narodil v roce 1868. Z celkem pěti synů a pěti dcer polovina nepřežila druhý rok života a dvě sestry zemřely neprovdané. Antonínovi i jeho dvěma starším bratrům se však podařilo vystudovat vysoké školy v Praze. Museli už od středoškolských studií vynakládat obrovské úsilí a opakovaně psát ponižující prosby o finanční podporu různým dobročinným nadacím i jednotlivcům. MUDr Josef Sobotka se stal na přelomu století úspěšným pražským pediatrem a PhDr Jan Sobotka po dalších studiích v Curychu, Vratislavi a ve Vídni evropsky proslulým matematikem, od roku 1904 profesorem české Karlovy univerzity. Od mládí byli vychováni gymnáziem v Litomyšli jako uvědomělí členové česko-jazyčné vlastenecké společnosti: Antonínovo maturitní vysvědčení nese podpis Aloise Jiráska. Jeden ze tří bratrů, lékař Josef, se však po sňatku zařadil do německy mluvící pražské elity.

I když byla rodina Antonína Sobotky dobře situovaná, musela se Vlasta jako nejstarší dcera v dětství a mládí podílet na péči o početné sourozence. Bratr Svatopluk a sestra Jarmila se stali aktivními hudebníky, kdežto Vlastu v roce 1910 otec zapsal na české dívčí reálné gymnázium Minerva. Do školy v Pštrossově

ulici dojížděla ze Zbraslavi v létě parníkem, v zimě bydlela u matčiných příbuzných v novém domě na Palackého nábřeží, někdy u spolužačky v paláci Lažanských. Není asi divu, že vzpomínky na studijní léta patřily celý život k jejím nejvřelejším. Maturitní rok zahájily vlastenecké minervistky tancem na ulicích při oslavě vzniku republiky. Po maturitě se Vlasta zapsala na českou univerzitu na medicínu, studovala však jen tři semestry, pak se studii vzdala. Příčinou bylo otcovo těžké onemocnění rakovinou jater, jíž podlehl roku 1919 v pouhých jednapadesáti letech. Rodina tak úplně ztratila zdroje příjmu. Nějakou dobu se dařilo žít z rozprodeje dědictví, ale nakonec museli prodat dům a Závěš i Čestmír se koncem dvacátých let odstěhovali do Ameriky. Vlastina matka nejen neměla pracovní kvalifikaci, ale nedovedla, a ani si nechtěla představit, že by měla vydělávat. Zůstávala velkou dámou Zbraslavi, ale žila bez prostředků a zatrpkle. Další Vlastina studia tudíž „nepřipadala v úvahu“ a čekala ji tradiční role měšťanské manželky a matky.

Ateliérový portrét Vlasty, 1921.

MANŽELKA A MATKA

Už v listopadu 1920 se Vlasta provdala za Huberta Müllera, o deset let staršího důstojníka. Syn ze statku v Pečkách u Kolína absolvoval jen reálku a dva ročníky obchodní akademie v Chrudimi, aby před válkou pomáhal otci s účetnictvím. Za války se Hubert vypracoval na poručíka, v říjnu 1916 byl raněn a zajat v osmé bitvě na Soči u Jamiana a v březnu 1917 se přihlásil do

Vlasta s Hubertem, 1921.

československých legií. Zranění ruky nebylo vážné, ale drsný zážitek několikadenní bubnové palby, již prožil v srpnu 1918, mohl prohloubit jeho dispozici k citovému chladu až krutosti. I když se o nich vědělo, péče o psychická traumata zůstávala po válce skrytá za péčí o fyzická a neurologická poranění. Hubert si z války odnesl, kromě dalších vyznamenání, italský a český válečný kříž a v březnu 1919 se rozhodl

v armádě zůstat. Ještě v tomtéž roce byl z Itálie převelen, aby bránil novou republiku nejprve v Prešpurku a pak v Užhorodu; poté byl pět let zpravodajským důstojníkem. Od roku 1925 Hubert přešel do posádkové služby a až do nuceného penzionování v říjnu 1939 strávil svou kariéru na čtyřech místech. V Žamberku i Vysokém Mýtě, na Slovensku v Levicích a zpočátku i v Krupině, kde se v roce 1935 konečně stal už jako podplukovník velitelem místní posádky, musel během přesunů trávit několikrát i téměř rok bez rodiny. Pro Vlastu to byly náročné situace, kdy musela osvědčovat samostatnost. Zda manželé čekali s dítětem až na lepší služební situaci, anebo zda pětiletý odklad způsobily jiné důvody, nelze už zjistit – ostatně stejně jako nevíme, jak se vůbec seznámili.

10

Podle posudků armádních nadřízených byl Hubert energický, spolehlivý, fyzicky zdatný, živé povahy, i když „nadaný jen průměrně“; nejvíc vynikaly jeho schopnosti reprezentace a veřejných projevů. Vlasta těžce nesla to, co pro ni bylo hlubokým kulturním rozdílem mezi kultivovaným standardem její vlastní rodiny a tím, co považovala za primitivní habitus rodiny Hubertovy. Kulturní rozdíly vůči slovenskému prostředí hodnotila z hlediska, které dnes vidíme jako projev koloniálního vztahu.

**Vlastina matka Marie Sobotková,
květen 1931.**

Za svůj „civilizační“ úkol považovala tamní obyvatele vzdělávat a vychovávat. Vůči tchýni si však něco takového dovolit nemohla. Vztahy k vlastní matce, již vyčítala neschopnost samostatné existence, zůstaly napjaté. Svou dceru Vlastu (1926) a syna Zdeňka (1930) proto nerodila tak, jak bylo zvykem, v péči své matky, ale v Žamberku a Vysokém Mýtě, kde rodina zrovna bydlela.

**Vlasta s dcerou a synem v kočárku,
1930.**

Zdeňk utrpěl ve věku dvou let tyfovou infekci a překonal ji jen díky Vlastinu intenzivnímu pečovatelskému nasazení. To upevnilo jejich vztah do neobvyklé hloubky, avšak dodalo mu komplikované rysy. Zdeňk trvale trpěl pocitem viny za to, že jeho matka kvůli péči o děti zůstala s manželem navzdory jeho nevěrám a vzájemnému odcizení. To narůstalo, když se po rozpadu Československa museli

na podzim 1939 vrátit přes několikaměsíční pobyt v Pečkách do okupované Prahy a muž, k jehož povaze patřila vojácká maskulinita, ztratil jako penzionovaný důstojník zázemí své identity. Pohledný Hubert navazoval nové milostné vztahy, což Vlasta prožívala

Průkazová fotografie Vlasty, 1944.

velmi bolestně a cítila se jako příslušnice kultivované měšťanské society ponížena citově i společensky.

Rodina Müllerových, asi 1943.

O tom, jak se za války vyvíjely názory Vlasty i Huberta, bohužel nic nevíme. Hubert se údajně podílel na zpravodajské odbojové činnosti ve skupině Bílá růže a od 6. května se jako velitel ve Vršovicích účastnil pražského povstání. Hned po osvobození nastoupil zpět do činné vojenské služby. K armádě ale zjevně ztratil důvěru, byl zaměstnán ve Vojenském muzeu na Hradčanech a po roce se nechal penzionovat. V červenci 1945

Koupání ve Vltavě na Zbraslavi, zleva Vlasta, synovec Vladimír, Vlasta mladší a Zdeněk, sestra Květoslava Trefná, asi 1943.

rodina v rámci vlny „odněmčování“ úředně změnila příjmení na Mlynářovi a oba manželé i plnoletá dcera vstoupili do Komunistické strany Československa. Odcizení mezi manželi se však stalo definitivním. V červenci 1946 požádalo ministerstvo vnitra, aby byl Hubert Mlynář převeden do služby ve Sboru národní bezpečnosti, kde se stal plukovníkem a v lednu 1947 nastoupil jako zemský velitel SNB v Brně; patřil tedy k těm, kdo naplňovali plán KSČ na ovládnutí silových resortů. Do Brna se odstěhoval s jinou ženou. Tradovanou vzpomínku, že v únoru 1948 organizoval ozbrojení Lidových milicí v Praze dodávkami

Pohřeb Vlastiny matky Marie, část průvodu přes náměstí na Zbraslavi, uprostřed Hubert v uniformě a Vlasta se závojem, jaro 1948.

z brněnské Zbrojovky, se mi nepodařilo ověřit. Z paměti se rychle vytratil, protože už v říjnu téhož roku zahynul při autonehodě nedaleko Slavkova, když během služební jízdy převzal řízení a auto náhle praskla přední pneumatika.

Vstup do KSČ znamenal, že si i Vlasta vytvořila vlastní politickou identitu, kterou ihned začala naplňovat intenzivní prací v různých stranických funkcích. Dcera Vlasta se po válce provdala za režiséra Karla Lhotu, stala se herečkou a působila v oblastních divadlech v Kolíně a Mostě, čímž naplňovala umělecké sny své babičky Marie. Ta se toho

ale už nedožila. Zemřela na podzim 1948 a její velkolepý pohřeb se stal na Zbraslavi jakousi antikomunistickou demonstrací: výmluvnými svědky jsou fotografie dlouhého smutečního průvodu, na nichž se Hubert i Zdeněk tváří zatvrzele a Vlasta se skrývá za hustý černý závoj. Zdeněk vstoupil do KSČ v březnu 1946 v necelých šestnácti letech. Spolu s blízkým kamarádem Zbyňkem Fišerem (alias Egonem Bondym) byli vyloučeni ze žižkovského klasického gymnázia, takže Zdeněk maturoval v červnu 1949 na reálném gymnáziu v Ječné ulici. Vzpomínal, že neodolal a měl přitom „nenápadně“ skrytou pistoli pod sakem. Po maturitě pokračoval v profesionálním komunistickém aktivismu a pracoval na pražském krajském výboru KSČ v komisi mládeže, po konfliktu s Františkem Krieglem na Krajském výboru Československého svazu mládeže. Ve vlivném krajském stranickém ústředí pracovala i jeho matka.

11

STRANICKÁ PRACOVNICE

Vlasta, nyní již Mlynářová, se v roce 1948 ocitla ve zcela nové situaci. Během roku dramatických politických změn zemřela na jaře její matka a na podzim manžel. Stála nyní tváří v tvář nejen nové politické realitě, ale i výzvě k již zcela samostatnému životu. Komunistická příslušnost a ochota pracovat přímo pro stranu jí otvíraly spoustu možností uplatnění v řadě funkcí,

Vlasta se Zdeňkem v Hořovicích, červen 1955.

kde „ji strana potřebovala“. V roce 1950 byla nejen pracovnící KV KSČ v Praze, ale i poslankyní Ústředního národního výboru hl. m. Prahy a soudkyní z lidu. Od roku 1950 byla zaměstnána na ministerstvu zdravotnictví ve III. odboru, kde se kádřovalo přidělování lázeňské péče; Zdeněk její práci položertem v soukromé korespondenci nazýval „kontrašpionáží“. V roce 1955 se stala ředitelkou domova důchodců v Šolínově ulici v Praze 6-Dejvicích. Bývalý Útulný domov pro osamělé ženy byl v polovině padesátých let od zrušené nadace Elišky Purkyňové převeden krajskému národnímu výboru hlavního města a Vlasta tedy vedla jeho přetvoření

12

**Vlasta s vnučkou, květen 1959.
(foto Zdeněk Mlynář)**

v nový typ instituce sociální péče. Od téhož roku 1950, kdy Zdeněk odjel na pětileté studium práv v Moskvě, žila sama a rodinný byt v Přemyslovské ulici na horním Žižkově vyměnila za tmavou garsonku v přízemí funkcionalistického domu v Baranově 4. Pokud měla nějaké osobní vztahy, rodina o nich nevěděla. V roce 1965 odešla do penze a o pět let později byla vyloučena z KSČ.

**Rodina při oslavě Vlastiných
sedmdesátin 17. května 1970
v Kolíně. Zleva Rita, Zdeněk,
Vlasta, vnuk Jiří Lhota a dcera
Vlasta Lhotová, vpředu vnučata
Milena a Vladimír Mlynářovi.**

V důchodu byla ještě osmnáct let, prvních několik roků přitom stále vypomáhala v dejvickém domově důchodců, než se po

vyloučení ze strany musela všech aktivit vzdát. Ačkoli ji v posledních letech života trápil úbytek zraku, který někdy vedl až k depresivitě, náběhům paranoje a psychické zmatenosti, urputně trvala na tom, že zvládá žít sama a za žádnou cenu do domova důchodců nepůjde – jako by neměla příliš vysoké mínění ani o kvalitě toho, který sama vedla.

Vlasta nikdy v životě nepřekročila hranice Československa. Nevíme přesně, co si myslela o světě; označovala se jako „bez vyznání“. Nebyla intelektuálkou a nepsala; nedochovaly se ani její dopisy. Jako moderní žena chtěla v mládí studovat, nikoli ale natolik intenzivně, aby o tuto možnost bojovala v nepříznivých podmínkách. O vlastní rodině Vlasta mluvila nerada a málo. I když mi ve stáří vyprávěla o Slovensku, o šťastných vzpomínkách na léta na Minervě a trochu i o Hubertovi, o rodinách Müllerových a Sobotkových se za jejího života skoro nikdy nemluvilo a vědělo se o nich jen minimálně. Teprve zpětně se ukázalo, že Zdeněk byl v tom jejím spoluhráčem a oba udržovali záměrné mlčení. Nemluvit o statkářích z Peček bylo politicky žádoucí, vztah Vlasty a Zdeňka jako její opory k Hubertovi byl však vysloveně agresivní: silně tematizovali jeho zradu. V březnu 1977 Zdeňka jako předního signatáře *Charty Rudé právo* diskreditovalo celostránkovým článkem,

v němž se obsáhle citovalo z jeho stranických udání v době stalinských procesů s částí vedení KSČ. Byly to malé osobní pomsty, jedno se týkalo Kriegla a druhé Huberta, kterého jeho syn obviňoval z povrchnosti komunistického přesvědčení, a hlavně z přátelství s Ottou Šlingem – který měl být centrem procesu spolu s Marií Švermovou.

13

Důvodem mlčení o Sobotkových byla skutečnost, že dva z Vlastiných bratrů žili od roku 1930 v USA a sestra Jarmila provdaná Steinová emigrovala po roce 1948 do Francie. Úplné zamlčení jakýchkoli informací o vlastní rodině a rozvázání všech kontaktů s ní dnes působí až nelidsky. Mlčení mohlo být ochranné gesto, aby se neohrozila herecká a politická kariéra Vlasty mladší a Zdeňka. Zřejmě za tím však bylo víc, byla to jakási snaha se od své rodiny a kulturních kořenů doslova odříznout. Jaké zklamání se za tím skrývalo, se už nedá zjistit. Zpětně chápu, že tak velké utajení mohlo přispívat k depresivnímu naladění posledních Vlastiných let.

Pětadvacet let byla na různých pozicích pracovnící stranické a státní správy, úřednicí, ředitelkou, kádruvačkou. Veřejná činnost byla tedy přibližně stejně dlouhá jako její předchozí život ženy v domácnosti, přičemž obě poloviny života byly od sebe poměrně

ostře odděleny politickým zvratem, na němž se sama podílela a po němž byla na straně vítězů. Jaká ve svých funkcích byla, nevíme. Z doby jejího působení v domově důchodců se v archivech nepodařilo najít vůbec žádné dokumenty. Pokud si pamatuji, vykonávala svou práci chladně a nezúčastněně, trochu ve vojenském stylu, který mohla znát od Huberta. Řekla bych, že ji práce naplňovala pocity zadostiučinění a sebevědomí. Uvědomovala si vděk vůči komunistické straně a novému společenskému systému, který jí takovou práci umožnil. Ačkoli neměla vysokoškolské vzdělání, ale jen praktické schopnosti, nemusela zůstat odvrženou manželkou, ale mohla se stát samostatnou aktérkou. Vlastinu identitu však i nadále utvářely hodnoty česko-jazyčné, vlastenecké, měšťanské společnosti počátku století a první republiky. Sociální cítění vůči chudým slovenským venkovankám i klientkám domova důchodců patřilo do této hodnotové sféry, kdežto požadavky komunistického internacionalismu a respektu k hodnotám proletariátu jí zůstaly cizí. Snažila se o dobově korektní myšlení i mluvu, ale příliš často se jí to nedařilo.

Sítě kádrové politiky režimu diktatury KSČ znamenaly, že její kariéra byla vždy spojena s osudy a důsledky jednání jejího syna. Vzhledem k až přepjaté psychologické

Portrét Vlasty na konci roku 1978.

svázanosti obou jí to jistě nepřekáželo. Nezbylo jí než přijmout, že se Zdeněk přičlenil do rodiny Budínových, kterou považovala za nezodpovědně bohémskou, a navíc i stranicky nespolehlivou. Svůj odstup dávala najevo kuriózním pozdravem „čest práci“ při příchodu na pravidelný nedělní oběd, Chana přitom často nedokázala zadržet pobavený smích. Vlasta však Zdeňka velmi kritizovala

za to, že po narození syna odešel od rodiny. Viděla v tom nešťastné opakování Hubertovy zrady a trvala na tom, že ona sama svou zodpovědnost vůči vnoučatům plnit bude. V uvažování o veřejných věcech a politice byla vždy na Zdeňkovi závislá. Její syn se ovšem po návratu ze studií v Sovětském svazu už od roku 1956 dostával do konfliktů se stranickým establišmentem. Byla na něj hrdá, když se v roce 1968 stal na necelých deset měsíců členem politbyra ÚV KSČ, tedy nejužšího mocenského centra v zemi. V roce 1970 odmítla možnost souhlasit se „vstupem vojsk“ a neprošla stranickými prověrkami, i když to pro ni znamenalo závažnou ztrátu možnosti vypomáhat na svém dřívějším pracovišti.

Jako spoluautor Charty 77 Zdeněk nevydržel nátlak tajné policie a na jaře 1977 přistoupil na nabídku odjet do exilu do Vídně. Dva roky poté se Státní bezpečnost pokoušela zkoumat, zda skupinka Zdeňkových přátel, kteří se spolu se mnou o osmdesátiletou ženu starali, není rafinovaným „centrem pravicových revizionistů“. Vlasta už syna do své smrti neviděla. Navzdory období nejistoty režimu po Brežněvově konci mu nepovolili přijet ani na její pohřeb na podzim roku 1983. Vlasta zemřela stejně jako její otec na rakovinu zaživačního traktu, ale až v pokročilém věku třiaosmdesáti let. Vyžádala si ode mne slib, který jsem splnila,

a po pohřebním obřadu za dohledu Státní bezpečnosti byl její popel rozptýlen na vinohradském hřbitově. I poslední rozhodnutí bylo reakcí na zranění důstojnosti ženy z lepší společnosti a potvrzovalo odříznutí od výchozí rodiny. Nechtěla totiž být uložena v rodinném hrobě na zbraslavském Havlíně, protože v něm spočívá Hubertův popel.

3.

Chanda

Sáře a Izákovi Kojfmanovým se na Štědrý den roku 1902 narodilo první dítě, dcera Chana. V židovské ani pravoslavné komunitě ukrajinského městečka Staraja Ušica se ale Štědrý den neslavil. Kvůli špatně vedenému porodu přišlo novorozeně o pravé oko. Na začátku dvacátých let si Chana ve Vídni pořídila umělé skleněné oko, nepohyblivé. Unavovalo ji dlouhé čtení, ale jiné zdravotní potíže jí to nepůsobilo. Něco jiného ale byl vzhled. I když v první polovině 20. století, a hlavně po první světové válce nebyli jednoocí lidé nijak výjimeční, byla tím jako žena poznamenána na celý život: cesta ženských půvabů jí byla předem prakticky uzavřena. Vzhledem k tomu, že nezahořkla a vybudovala si výraznou tvůrčí osobnost, dá se předpokládat, že intelektuální schopnosti a dispozice ke svobodomyšlnému, nekonvenčnímu životu měla tak jako tak. Rodina Kojfmanových byla emancipovaná a aktivní v sionistickém hnutí, takže již na jaře 1921 odešli ze Sovětského Ruska a mířili do Palestiny. Uvázli ale v Haliči a přes pobyt v polském Lvově se koncem třicátých let na deset let usadili v rumunském, přesněji moldavském průmyslovém městě Jasy. Na fotografii by měla být Chanina babička, tedy žena narozená v polovině 19. století: nedůvěřivý pohled a typická paruka ortodoxních židovek. Chanini rodiče ale už byli moderní, sebevědomí a úspěšní. Vlastnili

**Rachel Kojfman, babička Chany,
v Jeruzalémě, kolem 1940.**

textilní továrnu a nejmladšího ze tří dětí Josku poslali studovat gymnázium v Praze. K nejveselejším rodinným historkám patřila ta, jak Chana na šestnáctiletého bratra nehodlala ve velkoměstě dohlížet, takže ten záhy onemocněl kapavkou a musel se vrátit domů. To mu možná zachránilo život. Před koncem třicátých let se totiž Kojfmanovým s Josefem i nejmladší Enciou a s početnou

**Chana, Joska a Encia Kojfmanovi,
asi 1910.**

širší rodinou podařilo konečně odjet do Palestiny a usídlili se v Tel Avivu.

Chanin otec ji vždy podporoval ve studiu, a to včetně finančního příspěvku k jejím vlastním výdělkům. Už na podzim 1921 se zapsala na univerzitu ve Vídni, i když jen jako mimořádná posluchačka filosofické

Rodina Kojfmanových ve Lvově, 1924. Zleva stojící Chana a Buňa, sedící Chanina matka Sára, sourozenci Josef a Encia, otec Izák (foto Atelier Rembrandt, Lwów).

fakulty. Sice vystudovala ruské gymnázium, neměla ale složenou maturitu a zkoušku z latiny. Hlavním důvodem jejího studia byla příprava na odchod do Palestiny, takže zároveň studovala hebrejský pedagogický institut, a navíc se ještě učila švadlenou, aby získala kvalifikaci v manuální práci. Dva roky Chanina vídeňského pobytu byly v rodinných vzpomínkách trochu v závorce. Jen z nejasných narážek a několika fotografií s ruskými přípisem se zdá, že *semejstvo* přítelkyň a přátel, ruských Židů, v němž tam

žila, mělo povahu revolučně romantické komuny, spojené nejen ideály levicového sionismu, ale i společné lásky. Byly to jediné dva roky, které od šestnácti let až do své smrti ve dvašedesáti neprožila společně se svým životním partnerem Buňou. Když se mu podařilo přeplavat Dněstr a dobrodružně utéci ze Sovětského Ruska, sešli se na jaře

Chana, asi 1921 (foto Atelier Carmen, Lwów).

1923 ve Lvově a už spolu zůstali. Spolu složili maturitu na chlapeckém gymnáziu ve Varšavě, kde se již před válkou usadila jedna z Buňových sester jako učitelka a žila tu i rodina jeho další sestry. O rok později měli jako jednadvacetiletí v rumunském horském letovisku Dorna Vatra svatbu podle židovského ritu, civilní sňatek v září 1924 uzavřeli v Praze. Ačkoli manželství považovali do velké míry za „buržoazní přežitek“, usnadňovalo jim obtížnou exilovou existenci. Jako cílovou zemi si totiž vybrali Československo, Prahu. Mělo aureolu pokrokové a moderní země.

Z VÝCHODU DO PRAHY

Buňa je familiární zkratka jména Bencion, jidiš variety hebrejského Benjamin – narodil se totiž v březnu 1903 jako poslední, deváté dítě v rodině zámožného židovského kupce Solomona Batě. (Pokud by byla Chana užívala datum narození podle starého ruského kalendáře, byla by vypadala o rok starší než Buňa, takže věc nechávala nejasnou a v nových dokladech po válce už měla zapsané datum narození 5. ledna 1903 podle nového ruského kalendáře.) Rodina Baťů patřila k židovské honoraci města Kameneč Podolskij, kam se přistěhovali i Kofjmanovi. Okresní město hodinu vlakem severně od Starej Ušicy leží v ohybu Dněstru a vyrostlo kolem polské vojenské pevnosti

Chana s přáteli ve Vídni, vlevo její sestřenice Berta, červenec 1922 (foto Rococo-Postkarten, Wien).

na nejjižnější hranici *Rzeczy Pospolitej* v 16. století. Bývala to oblast židovského Podola, místo jedinečného soužití národů, vyznání a náboženství tvořících spíše přechod než hranici mezi východní Evropou s křesťany římskokatolického, pravoslavného, arménského a řeckokatolického vyznání na jedné straně a islámskou i pohanskou Asií na straně druhé. Zvláštní synkretickou povahu tohoto kraje v 18. století nedávno zachytila bez romantické idealizace Olga Tokarczuk v románu *Knihy Jakubovy*. Dněstr tvořil hranici mezi ruskou východní Haličí (tedy částmi Ukrajiny a Běloruska) a rakousko-

uherskou západní Haličí, jejíž obraz na přelomu 19. a 20. století popsali nedávno Martin C. Putna a Martin Pollack: ta byla především industriálně pokročilejší nežli území Ruské říše.

Jidiš kultura podolského židovstva zahrnovala i chasidismus, o němž u nás již před Martinem Buberem psal – naopak v silně romantizovaném duchu – Jiří Langer. Když v polovině třicátých let pracoval Ivan Olbracht na své knize *Golet v údolí*, radila mu Chana nejen s náboženskými reáliemi a jazykem, ale zprostředkovala mu i prožitky mladé sionistky. V Olbrachtově knize je ovšem řeč o židovském osídlení v horách Podkarpatské Rusi, patřící k Československu. Karpatoruské Židy Chana aspoň trochu poznala, když ve školním roce 1929/30 učila na státním hebrejském gymnáziu v Mukačevě. I když Olbrachtova Hana Karadžičová musí bojovat s vesnickým ortodoxním prostředím, zůstal v literární figuře Chanin obraz přítomen. Pro Chanu i Buňu, stejně jako pro Olbrachta, to nebyl svět idealizované mystiky a romantického exotismu, ale civilizačně zaostalé, nekulturní prostředí s všudypřítomným politickým, rasově motivovaným útlakem. Ačkoli oba pocházeli z relativně majetných rodin, chápali antisemitský politický útlak třídně, jako prostředí, které fatálně deformuje celou komunitu proto, že nejvíc dopadá na

15

16

většinu židovských pracujících a chudiny. Institucionalizovaný antisemitismus totiž bránil i těm, kteří by třídní přehradu dokázali vlastním úsilím a zejména vzděláním překonávat, aby se o to třeba i jen pokoušeli. Celý život trvali na tom, že pro emancipaci je primární sociální rozměr.

17

Buňa Bať vystudoval gymnázium v Kamenci Podolském, kde se s Chanou seznámili, spřátelili a zamilovali. Buňa byl nepnoletým členem ruské židovské sociálně-demokratické strany Bund a měl nepoddajnou povahu. Říkal, že naposledy se přizpůsobil ve třinácti letech při židovském obřadu dospělosti *bar-micva*. Odříkal při něm nazpaměť naučené hebrejské verše Tóry, ale rozhořčilo ho, že nikomu nevdal, že on ani ostatní chlapci jim nerozuměli a vůbec netušili, co znamenají. Kromě svatebního obřadu to byl jeho poslední kontakt s židovským náboženstvím, a vlastně s židovstvím jako identitou – tedy aspoň dobrovolný kontakt. Našlo se vždy dost okolností, médií a institucí, které mu to nedobrovolně připomínaly. Po celý život vše židovské odmítal a vsadil na totální asimilaci. Právo na takovou emancipovanou volbu považoval za samozřejmou součást moderní společnosti. Chanin přístup byl odlišný. Na Německé univerzitě se identifikovala jako příslušnice *Jüdische Nationalität* a dokonce

18

i *mosaische Religion*, ačkoli v meziválečném období bylo možné obě rubriky vyplnit podle vlastní úvahy a druhou nechat i prázdnou. Ještě v poválečné *Kulturní politice* v ostře kritické recenzi o inscenaci hry jidiš autora Šoloma Alejchema v Realistickém divadle psala slovo Židé s velkým počátečním písmenem, kdežto zbytek časopisu i Buňa ve všech svých textech používali tehdy obvyklé malé ž.

19

Chana nejprve zastávala sionistický požadavek politické svébytnosti Židů jako národa rovnocenného jiným národům. Udržovala si respekt k tradici, byť pro ni vždy byla kulturní a nikoli náboženská. Nebyl to pro ni jen rodinný závazek, ale i vlastní intelektuální volba. Uměla hebrejsky a vytrvale udržovala v rodině aspoň letmé povědomí o židovství jako o přítomnosti čehosi trochu temně neznámého, o podstatné jinakosti. O tomto tématu se ale nikdy nemluvalo, ani když jsem se začala vyptávat, proč nemám tak jako jiné děti více bratranců, sestřenic a tet. Dnes to zní neuvěřitelně, ale mlčení o holocaustu, redukce židovské identity na náboženskou jako jediná možnost a rozsáhlé mlčení o židovství bylo zcela běžné po celá padesátá a šedesátá léta nejen v zemích sovětského bloku, ale v celé Evropě i Americe. Poměrně početná *mišpoche* Kojfmanových patřila k těm výjimečným

20

rodinám, které přežily šoa beze ztrát, naproti tomu z ještě rozsáhlejší Buňovy rodiny zůstal po válce jen on a jeho starší bratr Míša, který žil od třicátých let v USA. Chana měla několik tradičních stříbrných předmětů k šabatové liturgii, které ale jen stály v knihovně jako upomínky, a necítila se dobře o vánocích a velikonocích (v souladu s tím píšu svátky s malým písmenem).

Kromě toho Chana vlastnila v šedesátých letech polici knih ve staré hebrejštině i *ivrit*: pamatují si z nich jen překlad Fučíkovy *Reportáže psané na oprátce*, rozpoznatelný podle obrázku na přebalu. Rozsáhlá knihovna s několika tisíci svazky v bytě, kde jsem vyrůstala, ovšem obsahovala nejen české, ale i německé a anglické knihy, a především množství knih ruských. Chana uvedla ruštinu jako svou mateřskou řeč i do univerzitního protokolu, protože se v sionistickém smyslu odmítala hlásit k jidiš. Nakonec ovládala aktivně i pasivně, slovem i písmem ruštinu, hebrejštinu, češtinu, němčinu, angličtinu a částečně i francouzštinu, a to na takové úrovni, že při pražském kongresu avantgardního divadla mohla mezi češtinou, ruštinou a němčinou všemi směry tlumočit. Před válkou si vydělávala kondicemi ruštiny, po válce nejen odbornými překlady, ale i překlady uměleckých textů, a nakonec i dramát. Literární češtinu měla vynikající,

jen při psaní se objevovaly nejistoty, zejména v délce samohlásek. To jí pomáhal korigovat Buňa, jehož gramatika byla díky žurnalistické praxi, při níž nebyl čas na jazykové korektury, už od třicátých let suverénní. Pro Chanu i Buňu zůstala ruština soukromým jazykem, v ní si v mladších letech psali dopisy; na češtinu i ve vzájemné komunikaci přešli podle Buňovy vzpomínky po sedmi letech pobytu v Praze někdy kolem roku 1930. I nadále jí občas mluvili, ale jejich dcera Rita se rusky nikdy dobře nenaučila. Odmítali jidiš, a teprve na smrtelné posteli v nemocnici v Dačicích v srpnu 1979 vyvedl Buňa tamní personál z míry, když se snažil domlouvat všem nesrozumitelným jazykem. V tom se odrážela jejich zásadní volba: vědomý, radikální, modernistický a nikoli v poslední řadě socialistický odchod z kultury východoevropského židovského *štetlu*, již oba považovali za zdegenerovanou, hrubou a nekulturní.

Modernistický duch meziválečného Československa byl pro ně tím pravým prostředím. Pro Chanu jako pro ženu tato situace představovala ještě větší míru osvobození než pro jejího partnera. Dvacátá a třicátá léta se pro ni stala jedinečným prostorem autonomní seberealizace. Na rozdíl od Buni, který s odřenými zády po sedmi letech studia na Českém

Svatební fotografie Chany a Buni v Praze, září 1924 (foto Architekt Vaněk, Praha)

vysokém učení technickém absolvoval elektrotechniku, aniž by zpočátku vůbec znal vyučovací jazyk, Chana nevsadila na češtinu úplně. Do konce života jí zůstal lehký ale slyšitelný přízvuk (což ovšem bylo v meziválečné Praze docela běžné). Od října 1923 se zapsala na filosofickou fakultu pražské Německé univerzity. Studovala v germanistickém semináři *Vergleichende neuere Literaturgeschichte und Geschichte*, vedeném do 1926 profesorem Augustinem Sauerem. Vedle dějin německé literatury musela zvládnout i středověkou němčinu a v seminářích semestrální čtení Ulricha

von Eschenbach, Hölderlina, Byrona či Lawrence Sterna. Nejzajímavější jsou pro poznání jejích intelektuálních zájmů kurzy, které si zapisovala vedle vlastního oboru: kromě středověkých dějin ji zaujala latinská paleografie, všeobecná *Gestalttheorie*, základy pedagogiky, teorie hodnot v etice a právní filosofii a v roce 1925 dokonce kurz Metody určování výšky mořské hladiny. Vedle semestru angličtiny pro začátečníky pravděpodobně využila i kurzy češtiny, které si studující mohli zaplatit zdarma.

22

Německá vysoká škola byla logická volba nejen proto, že německy Chana už uměla z Vídně. Na pražské Německé univerzitě studovalo ve dvacátých letech až kolem čtvrtiny posluchačů židovského vyznání, kdežto na české Karlově univerzitě jen mezi 5-10%. Ani Buňa nebyl na ČVUT výjimkou, zde bylo z českých vysokých škol studujících „možjišského“ vyznání nejvíc. Čísla podle národnosti jsou nižší ale ve stejném poměru. Na semestrální zápisné (během jejího studia vzrostlo ze 108 na 150 Kč) a částečně i na živobytí Chaně až do konce studií pravidelně přispívala její rodina, k tomu si vydělávala soukromou výukou ruštiny a němčiny. Buňa dostával od Komitétu pro umožnění studia ruským a ukrajinským studentům v ČSR stipendium ve výši 600 Kč měsíčně, k němuž patřily i bezplatné kurzy češtiny,

23

osvobození od školného, příspěvky na ošacení v naturáliích, sleva na jízdném i jiné úlevy vyplývající z přiznání chudinských práv. Komitét byl financován československým ministerstvem zahraničí a z fondu prezidenta Masaryka a Buňa ve svých pamětech celou podporu nevděčně zamlčel. Studentský pár bydlel v Nuslích, Havlíčkova 675 (dnes Bělehradská), příjmy měli jen velmi malé a stávalo se, že se museli uchýlovat do zastavárny. Skončil tam i Buňův zlatý snubní prstýnek, Chana ten svůj celý život nosila.

24

MLADÁ KOMUNISTKA

Praha byla ve dvacátých i třicátých letech přitažlivým mezinárodním centrem vysokoškolského vzdělání pro studující ze střední a východní Evropy. Pro židovské studenty bylo podstatné, že tu nebyl institucionalizovaný antisemitismus a na rozdíl od předválečného Ruska a meziválečného Polska, Pobaltí, Rumunska i Maďarska ani *numerus clausus* na studium Židů na veřejných vysokých školách; i v Rakousku usilovaly radikálně antisemitské strany o jeho zavedení. Atmosféru československých studií a ostrý kontrast vůči chudobnému dětství v Polsku prosycenému antisemitským nepřátelstvím sugestivně vylíčila ve svých vzpomínkách Hela Volanská (Chaja Wolfowitz Friedmanová – jako většina lidí s podobným osudem měnila

67

Chana s přáteli z Progresivní skupiny, 1927. Zleva Lev Nesis, Chaim Rudel, ?, Alex Pines, ?, Buňa.

nejen příjmení ale i jméno), která přišla do Československa z Lodže. Byť byla o něco mladší a studovala v Bratislavě, velmi podobně to prožívali nejbližší přátelé Buni a Chany, lékaři Genia a Chaim Rudelovi z polské Haliče. Pověst Prahy jako zdroje šíření komunistické nákazy ve střední

a východní Evropě byla opodstatněná. Buňa to počátkem sedmdesátých let shrnul smutně a výstižně: „Z Prahy se vracely s diplomy lékařů a inženýrů stovky, ne-li tisíce mladých intelektuálů, kteří pak většinou věnovali svůj život komunistické straně. A strašlivá doba, kterou prožívala Evropa v následujících letech, způsobila, že většina z nich už nežije. Mnoho z nich padlo na bojištích španělské občanské války, na frontách druhé světové války, v partyzánských skupinách, ve fašistických žalářích a koncentračních táborech. A také ve stalinských žalářích a koncentracích.“²⁶ To poslední by bylo čekalo i Chanu a Buňu, kdyby se po pražských studiích vrátili tak jako ostatní do domovského státu, tedy nyní již do Sovětského svazu, který opustili ilegálně. Naštěstí na jejich žádost o povolení návratu sovětské úřady nikdy nezareagovaly. Zůstali ojedinělými komunistickými emigranty ze Sovětského svazu. Dalším, kdo se domů nevrátil, byl v jejich generaci a v tomto prostředí František Kriegel, který pocházel ze Stanislavi v bývalé rakousko-uherské Haliči (dnes ukrajinský Ivano-Frankivsk).

Vysokoškolské studium dovršila Chana doktorátem. To bylo koncem dvacátých let mezi ženami ne už zcela výjimečné, ale stále ještě dosti vzácné. Připomeňme, že v meziválečné době v Československu

studovalo na vysoké škole asi 1-2% obyvatelstva, z nich bylo kolem 15-20% žen a jen menší část z tohoto malého počtu se dopracovala k doktorátu. Doktorskou práci v němčině s názvem *Der Einfluss Dostojevskis und Tolstois auf die Anfänge des deutschen Naturalismus* Chana obhájila v březnu 1928 a složila rigorosa. Z dnešního hlediska je doktorská disertace z konce dvacátých let svým rozsahem a množstvím citací obdobná magisterské diplomové práci. Zabývá se vyhraněným tématem německého literárního hnutí osmdesátých a devadesátých let 19. století, tedy moderním obdobím, od něhož tehdy uplynula jen tři desetiletí. Z německých autorů zaujatých sociálním životem a vystupujících proti konstruovanosti literárního světa, o nichž píše, zůstal v literární paměti pouze Gerhart Hauptmann, a samozřejmě oba ruští spisovatelé. Chana využila znalosti ruštiny k tomu, aby tematizovala situaci, kdy „Východ“ disponuje vyšší literární kvalitou, a tudíž aktivně působí na „Západ“. Vlastní téma doktorandka zpracovala na základě analytického rozlišení obsahu, typu a motivu ve zkoumaných literárních textech a v závěru konstatuje, že vysledovaný vliv se projevoval sice vždy pouze v některých prvcích německých textů, byl přesto zřetelný. Výzkumná metoda je v souladu s charakterem Sauerovy školy v zásadě filologicko-historická s částečnými

27

Chana s Buňou na výletě po obhajobě doktorátu, květen 1928.

prvky formalismu. Úvodní kapitola disertace vykládá inspiraci německé naturalistické literatury a dramatu ruskou literaturou marxisticky z okolností ekonomické a mezinárodně politické situace; mezi malým počtem odkazů narazíme na Engelse. Jestliže Buňa vzpomíná, že více času, než

povinností na vysoké škole věnovali spolu s přáteli studiu marxismu v jakési paralelní univerzitě, prokazuje Chanina disertace, že to u humanitní studentky mělo přímý výsledek samostatné schopnosti rozvíjení marxistické uměnovědné teorie. V jejím myšlení se projevovalo i přátelství s ruskými lingvisty Romanem Jakobsonem a zejména Petrem Bogatyrevem.

28

Po doktorátu ve svých pětadvaceti letech zahájila Chana novou etapu života. Co se týká obživy, pokračovala v soukromé výuce ruštiny a němčiny, již si vydělávala už za studií. Mimo jiné učila od poloviny dvacátých let pracovníky sovětské obchodní mise a posléze vyslanectví, kde se seznámila se zmíněným Romanem Jakobsonem i s Gustou Fučíkovou a kde pak na několik měsíců zastupovala tiskového ataše F. C. Weisskopfa. V letech první republiky neznamenal pro ni diplom z Německé univerzity nijak automaticky cestu k dobrému zaměstnání. Ačkoli mohla pracovat jako středoškolská učitelka, kterých nebyl pro dívčí gymnázia dostatek, česká gymnázia nestála o německý diplom, zatímco německé střední školy preferovaly domácí Němce a nechtěly levicovou Židovku. Proto za rok našla práci na mukačevském státním hebrejském gymnáziu, které bylo koedukované, a tedy potřebovalo ženu-profesorku. Jeho ředitel patřil ke

skupině židovských přátel ze studií, a proto byl ochoten přehlédnout, že byla zároveň komunistka. Nesměl se ovšem prý dozvědět, že Chana při pobytu na Podkarpatské Rusi zároveň vyřizovala ilegální úkoly, jimiž ji v Praze pověřil tajemník KSČ Rudolf Slánský. Ve vzdáleném a provinčním Mukačevu vydržela jen rok. V létě 1930 využila naposledy otcovu finanční podporu a odjela na půl roku přes Berlín, Ženevu, Curych a Štrasburk do Paříže. Učila se tu francouzsky, trochu pracovala a trochu komunisticky agitovala mezi československými dělníky. Nikoli v poslední řadě samostudiem v muzeích a galeriích poznávala dějiny výtvarného umění i aktuální umělecký svět.

Židovští studující z východoevropských zemí žili v Praze ve velmi skromných podmínkách a trávili hodně času společně v kolejích a menzách financovaných dobročinnými spolky a nadacemi. Buňa s Chanou se stali centrem radikálně levicové židovské skupiny, která si říkala Progresivní a sídlila ve Studentském domově YMCA v areálu vysokoškolských institucí Na Slupi. V konfliktu mezi sionisty a marxisty se Progresivní skupině dařilo vítězit, avšak v roce 1926 byla ze studentského domova vyloučena po protifašistické demonstraci při oficiální návštěvě rumunské státní delegace. V polovině dvacátých let se Chana v tomto

dynamickém prostředí vzdala sionismu. Buňa si myslel, že ji nejen přesvědčily diskuse židovských levicových studentů, ale že to bylo také kvůli jejich lásce. On sám se podle svých vzpomínek teprve nyní vzdal sociálně demokratických sklonů bývalého člena Bundu a z obou radikálních, ale neorganizovaných levičáků, se stali komunisté. Chanino politické přesvědčení známe z Buňova vyprávění v jeho pamětech, kde předpokládá se svou partnerkou úplnou shodu, ale také z jejich vlastních textů ze třicátých a čtyřicátých let, otiskovaných v komunistických novinách. V polovině dvacátých let začali být aktivní v mládežnické organizaci Komsomol a komunistické studentské frakci Kostufra. Po několika letech vstoupili do KSČ; Chana po obhájení doktorátu v roce 1928, Buňa nejspíš o rok dříve. V počáteční fázi svého vztahu byli v poměrně silném politickém rozporu, protože Bund odmítal sionistické hnutí jako buržoazní lest. Po necelém desetiletí se dopracovali k politickému souznění, které významně posilovalo jejich celoživotní vztah, jak to patřilo ke „komunistickému životnímu stylu“ v prostředí, v němž žili.

29

MATKA

Jediné dítě, dcera Rita, se narodila osmadvacetileté Chaně v prosinci 1931. Vzhledem k načasování je zjevné, že to bylo mateřství plánované v docela neobvyklé

míře. Model raného sňatku ale odloženého mateřství nebyl u tehdejších intelektuálek neobvyklý. Mezi komunistickou mládeží nebyla výjimkou ani bezdětná manželství. Primárním obsahem partnerství zde totiž bylo soužití rovnoprávných svobodných osobností, které společně pracují pro lepší budoucnost. Z výběru šesti známých komunistek politicky aktivních v meziválečné době byly čtyři vdané ale bezdětné (z nich Gertruda Sekaninová-Čakrtová měla dítě v druhém manželství po válce); předválečná sociální demokratka Ludmila Jankovcová měla jedno dítě narozené po třinácti letech manželství. Marie Švábová měla s Janem Švermou dceru v roce 1923, nedlouho po navázání vztahu, avšak sňatek uzavřeli až po návratu ze studia v Moskvě roku 1928. Komunistický ideál dvacátých let charakterizovala takto: „Manželství se mi zdálo měšťácké. [...] Chtěla jsem zůstatí svobodná. Věřila jsem, že člověk se nesmí nechat ničím odpoutat od revoluční činnosti. Myslela jsem, že silný osobní vztah člověka odvádí od toho, v čem vidí své poslání. A já to viděla v revoluci. Četla jsem tehdy knihu bratří Margaretových ‚Kamarádké manželství‘ a toto pojetí se mi zdálo ideální.“ Chanu s Buňou spojovala nadstandardně pevným způsobem jejich situace emigrantů, hlavní ideje ale se svými českými soudruhy

30

31

sdíleli a jejich manželství bylo skutečně kamarádské.

Jak bylo tehdy zvykem, Chana jela rodit ke své matce, tedy do Jasů. Dlouhou cestu vlakem absolvovala pro jistotu už pět měsíců předem. Jakkoli s rodinou nevycházela bez problémů, uvědomovala si, že náročnou situaci porodu, šestinedělí a kojení by sama bez opory nezvládla; už se čtyřměsíčním nemluvnětem se ale vrátila do Prahy. Ritin rodný list vydala tudíž matrika rumunského státu. Bylo v něm vepsáno jméno Rața Bat, rumunsky čteno Raca, což je jidiš familiární verze starozákonního jména Ráchel. Chana a Buňa se touto komplikovanou operací snažili prokličkovat mezi požadavkem Kojfmanových, aby dítě neslo řádné židovské jméno Chaniny babičky, a svým principiálním, v pravém smyslu internacionálním a kosmopolitním přesvědčením, že osobní jména mají být mezinárodní, a tudíž snadno přenositelná z jedné země a jazykové kultury do jiné. Teprve po návratu z válečné emigrace v roce 1947 si vyřídili úřední přejmenování: Rața se změnila na Ritu, což ona i rodiče stejně od samého počátku používali. Chana se stala Hanou (i když korektní převod z jidiš by byl Anna) a Buňa se pak jmenoval Stanislav. Nejradikálněji se změnilo příjmení: Budín. Příjmení Bať začalo postupně Chaně i Buňovi překážet už před válkou, protože

Chana ve třicátých letech.

v prvorepublikovém Československu v některých pádech znělo stejně jako jméno politicky vlivného kapitalisty. V Americe po ztrátě změkčení to zase bylo slovo označující netopýra, což řešili tím, že neoficiálně psali Batt a Buňa si jméno zjednodušil na Bernard. Jméno Stanislav Budín byl nejčastěji používaný z řady Buňových žurnalistických – a stranických – pseudonymů. Jak Buňa na obě jména přišel, to už asi nikdy nepůjde zjistit. Při úřední změně ovšem Chana nemohla

použít vlastní pseudonym Marie Bergmannová a přizpůsobila se svému muži.

V radikálním komunistickém prostředí je feminismus teoreticky považován za překážku třídního sjednocení revolučních sil, a tedy buržoazní léčku. Ve skutečnosti ale měl československý komunismus za sebou silnou tradici a praxi dělnického ženského hnutí.

Jeho teoretička Anna Malá psala v roce 1921: „Ženy-komunistky, spějící kupředu, si uvědomily, že domácnost je přítěž ženě výdělečně pracujících, klec pro ducha, vězením pro srdce schopné rozletu, a odvislost od muže je znehodnocením, ponížením ženy jako člověka.“ Chana navíc vycházela ze socialistické sionistické tradice východní Evropy, jež počítala s rovností žen a s tím, že budou pracovními silami v projektu transformace židovského národa prací a při plánovaném vytlačení Arabů z pracovních pozic v Palestině. Tento autentický postoj našel výraz v jejím celoživotním a zásadním odporu k tzv. ženským pracem v domácnosti, včetně péče o dítě. Byl tak silný, že se jí dařilo přenést do vlastní rodiny s trvale překérnými příjmy a majetkovou nejistotou model, který byl samozřejmě dostupný pro ženy majetných vrstev, a od narození dcery vždy zaměstnávala hospodyně. Zdánlivě paradoxní situace pro přesvědčenou komunistku takovou nebyla: v klasické

33

34

marxistické analýze se péče o domácnost řadí do „neproduktivní práce“, a proto nedochází k vykořisťování zaměstnankyně. Podle Buňových vzpomínek – on však téma nechápal z ženského pohledu, nýbrž z hlediska dvou potřebných příjmů v nemajetné rodině – se uvolněnému životnímu stylu přiučili od Mileny Jesenské, s níž se sprátelili v roce 1932, před jejím rozvodem s Jaromírem Krejcarem. Nepochybně ale k tomu museli mít předpoklady, které odchodem z tradičního rodinného prostředí posílily. Nejlépe by se mohl hodit termín „revoluční bohéma“, který zahrnuje uvolnění disciplinačního obrazu sebe samých i vědomé přijetí strategií nemajetných, proletářských vrstev, k nimž patřila nezbytnost dvou rodinných příjmů, a tedy pracujících žen. Jednoduše řečeno, finančně to prostě vždycky nějak dopadlo. Volbu zaměstnávat ženskou pomocnou sílu ovšem podpořili Chanini rodiče. Hospodyně a zároveň chůva Lentschi byla mladá Němka z komunistické rodiny v Mikulově. Dokud byla Rita malá, posílali Kojfmanovi z Rumunska plat přímo do jejích rukou, aby prý dítě netrpělo neochotou svých rodičů řádně se žít. Jediné období, kdy se to nijak zařídit nedalo a Chana musela nejen chodit do zaměstnání, ale i vařit a starat se sama o domácnost, bylo sedm let válečné emigrace v New Yorku. V Americe jí ovšem pomáhala pokročilejší modernizace, tedy pračka,

Chana a Buňa v Praze, 1930.

lednička a průmyslově zpracované potraviny. Chana na návratu k osvědčenému modelu vedení domácnosti s hospodyní trvala i po válce.

NOVINÁŘKA A LITERÁRNÍ TEORETIČKA
Chana i Buňa věnovali hodně času a energie bezplatné práci pro komunistickou stranu a byli fakticky „profesionálními

35

revolucionáři“, způsob obživy byl vedlejší. Historik komunistického hnutí Archie Brown to charakterizoval takto: „Život členů komunistických stran v západních demokratických státech měl také hodně společného s životem členů tajných sekt. Členství bylo velmi nesnadné a náročné. Čas vyhrazený pro společenský život trávili straníci ve společnosti soudruhů. Své životní partnery potkávali komunisté ve straně.“ Chana se nejen v Mukačevu, ale i v Paříži podle Buňových pamětí „věnovala agitaci mezi dělníky“ ve prospěch komunistické politiky. Jako intelektuálové se však podíleli na činnosti strany především svou prací v médiích. Prvním Chaniným publikovaným textem se stala reportáž o životě československých dělníků ve Francii, otištěná roku 1931 v *Tvorbě*. V roce 1933 získala rodina po deseti letech pobytu československé občanství a Chana se stala kulturní redaktorkou *Haló novin*, kde spolupracovala mimo jiné s Lacem Novomeským, Kurtem Konradem a se svou přítelkyní Marií Šubrtovou, později Burianovou. Formálně nezávislé noviny vznikly po dočasném zákazu *Rudého práva* a zániku jeho *Večerníku*. Na rozdíl od hlavních stranických novin, které v této době ještě trochu vypadaly jako informační věstník, se *Haló noviny* obracely k širšímu čtenářstvu a dosahovaly až patnáctitisícového nákladu.

Honoráře byly i nadále minimální a redakční práce se platily paušálem, práce v denním tisku ovšem byla nejen prací pro stranu, ale i praktickou školou žurnalistiky a publicistiky. Chana psala reportáže, recenze, rozhovory s kulturními osobnostmi, které se objevily v Praze, jako třeba Thomas Mann nebo André Breton. Její psaní o umění a kultuře mělo propagandistické rysy, jež byly v tehdejších tisku, vydávaném primárně politickými stranami, běžné. Vycházelo ale z pevně usazeného postoje. Moderní umění má společenský úkol: „Najít jednoduché a jasné výrazové prostředky, pracovat v nejužším kontaktu s vymoženostmi moderní techniky, spolupůsobit a bojovat za povznesení kulturní úrovně, za bratrské porozumění různých národů, proti barbarství války, za mír. Moderní divadlo musí řešit vážné problémy, kterých se noviny dotýkají jen letmo.“

36

37

Zároveň se však Chana – pod svým publicistickým a stranickým pseudonymem Marie Bergmannová – zapojila v letech 1932–1936 do teoretických diskusí o povaze proletářského umění, o socialistickém realismu a umění v Sovětském svazu, které zachytily texty v komunistickém kulturním týdeníku *Tvorba*, vedeném Juliem Fučíkem. Obsahem diskusí o socialistickém umění byla především konfrontace levicové avantgardy s posilujícím stalinistickým dogmatismem.

Rozměr konfliktu byl principiální. Podle Romana Kandy „v zásadě šlo o střet mezi marxismem a komunismem jako světovým názorem, filozofickou metodou a kulturním postojem na jedné straně a zužující politizací marxistického a komunistického hlediska na straně druhé.“ Komunističtí intelektuálové se pokoušeli na jedné straně propojit avantgardu s představou nového, autenticky lidového umění, na druhé straně vyjednávat se svým přesvědčením o nezbytnosti dodržovat stranickou disciplínu, a tedy přijmout beze zbytku direktivy přicházející ze Sovětského svazu. Samotná představa umělecké proletářské avantgardy byla ovšem rozpolcená a hlavním intelektuálně náročným úkolem tedy bylo, jak integrovat kulturní produkci neelitních tvůrců i požadavky neelitního obecenstva s kritérii hodnotného moderního umění, tehdy aktuálně se surrealismem. Dnes se celá otázka jeví jako neřešitelný problém, ve třicátých letech byla však polem důkladné teoretické diskuse a ti, kdo ji vedli, byli přesvědčeni, že dokážou oba póly spojit. V neposlední řadě šlo o to, zda se to může podařit na základě autonomního propracování teorie, anebo zda je nutným požadavkem plně se podvolit sovětské stranické politice. Chana sovětské umění nehodlala adorovat, když věcně psala, že skutečně socialistická, revoluční literatura ještě neexistuje, že se jen „částečně podařila

38

nejlepším představitelům proletářské, revoluční literatury, především v Rusku a Německu.“

39

Na počátku třicátých let se objevila sovětská definice socialistického realismu a Chana kriticky komentovala veřejnou diskusi o něm, kde se mimo jiné Vítězslav Nezval a Karel Teige pokoušeli ukázat, že Bucharinova charakteristika socialistického realismu jako „snění“ zahrnuje surrealismus. „Teige tvrdí dále, že ani jedno dílo v sovětské literatuře nedokázalo více než skrývat pod pláštíkem sovětské tematiky všechny znaky starého konvenčního realismu. Články Stalina, Molotova, Kaganoviče jsou výmluvnější než literární díla románové formy svou myšlenkovou průbojností a precizní řečí, jsou emocionálně působivější. Slovesná reportáž montovaná z faktů a historiografická kronika jsou podle K. Teiga jediné formy prózy budoucnosti, nikoli román s určitým námětem. [...] Ve skutečnosti ale u Pilňaka, jehož Teige uvádí, přece není ani stopy starého realismu. Chaos občanské války, rozervanost a živelnost té doby jako celku, jak se odrážela a promítala v mozku jednotlivce, je v knize *Holý rok* přímo v zázračném souladu s úsečnou, úryvkovitou, dynamickou novou formou.“ Uzavírá pak výzvou, která v roce 1934 byla zcela čerstvým a ještě neusazeným politickým stanoviskem Kominterny i KSC: „Závěr

projevu V. Nezvala – výzva všem pokrokovým spisovatelům a intelektuálům, aby se zařadili do jednotné antifašistické fronty a neváhali přes různá stanoviska na uměleckou tvorbu spolu bojovat proti společnému nepříteli, byl nanejvýš správný a důležitý. Můžeme různě oceňovat sovětskou literaturu, můžeme různě komentovat řeč Bucharina [na sjezdu sovětských spisovatelů v Charkově], můžeme mít dokonce i odlišné názory na její aplikaci na naše literární poměry, ale nikde to nesmí stát v cestě našeho společného boje proti kulturnímu barbarství – fašismu.“ Povahu tehdejších debat dokresluje skutečnost, že i když Chana s Teigem polemizovala, podle Buňova svědectví se s ním oba přátelili a Chana patřila ke „stolní společnosti“ v kavárně Metro na Národní třídě. Byla to jedna z pověstných buněk intelektuálního života meziválečné Prahy a Chana se tak nejen řadila k ženám, které se na nich podílely, ale spolu s Milenou Jesenskou či Stašou Jílovskou reprezentovala nečetné z nich, které v tomto prostředí figurovaly jako autonomní intelektuálky.

40

Ukazovalo se, že Chana má v teoretickém sporu komunistické uměnovědy svou jasnou, marxistickou pozici, i když na rozdíl od svých diskusních partnerů jako byli Karel Teige či Bedřich Václavek neformulovala své myšlenky systematicky, v odborných

textech. S Václavkem polemizovala v roce 1933 o tom, zda je *Zlatý oblak* S. K. Neumanna revolučním románem. Dílo se věnuje milostnému vztahu dvou mladých komunistů v rámci trampingu, přičemž hlavní hrdina deklaruje potřebnost kamarádství ve vztahu. Po podrobném rozboru Chana cituje aktuální příspěvek Györgye Lukáče a dovozuje: „Literární dílo není tehdy pravdivé a úměrné objektivní skutečnosti, když autor do něho vnáší zvenčí určité tendence, nýbrž pouze tehdy, když tyto tendence vyplývají samo sebou a nutně ze správného chápání a ztvárňování mnohotvárné, dialekticky se pohybující skutečnosti jakožto celku. [...] *Zlatý oblak* je klasickým případem toho, že přilepená ‚tendence‘ nemůže nahradit dialektickomaterialistický názor na svět. A k tomu ještě je tato tendence, jak jsme ukázali, pouze zdánlivě revoluční a v podstatě maloměšťácká.“ Ve své reakci Václavek její kritiku v podstatě přijal.

Chana byla přesvědčena, že je možné skutečně proletářské umění, které bude kvalitní ve smyslu avantgardních kritérií a zároveň bude lidové. Podstatná byla koncepce lidu jako kolektivního východiska i adresáta. Lid definuje právě jeho tvorba. Byla to jedna z ústředních kategorií marxistické uměnovědy, již Jakobson s Bogatyrevem a zejména Václavek

konstruovali v protikladu k nacionalistickému pojetí – to přitom v téže době vedlo v rámci etnického nacionalismu k fašistickému *Volk* a po válce je apropriovala KSČ. Lidové umění pro Chanu bylo takové, které bude zastávat skutečné sociální zájmy neelitních vrstev, a díky tomu bude pro nevzdělané srozumitelné a sdílné. To by mělo být možné i navzdory avantgardní formě, pokud není příliš vypjatá a svévolná. Patřila tedy k „představitelům radikální estetiky, kteří trvali na nezávislosti i sociálnosti, na poetismu i proletářské poezii.“ Podle Joe Grim Feinberga „považovali za stejně nezbytný jak volný rozvoj umělecké tvorby, tak i nepostradatelnost společenské funkce umění“. Silnou pozici v oblasti praktické realizace těchto teoretických představ měl DDOČ, Svaz dělnických divadelních ochotníků československých, který se v roce 1922 stal komunistickou organizací. Na nejjednodušší rovině se zdálo, že by autentická neprofesionální interpretace hodnotných divadelních textů mohla být cestou, která žádoucí integraci obou vrstev umožní. Od konce dvacátých let navíc působilo i Osvobozené divadlo, které spojovalo širokou popularitu s avantgardní estetikou a stále zřetelněji i s levicovou politikou. Dělnickému a lidovému divadlu se věnoval i Bogatyrev. Chanu zajímala teorie jako zázemí pro praxi, proto se od počátku třicátých let začala soustřeďovat na kritiku

42

43

a teorii divadla; trvale sledovala i reflexi ostatního „lidového“, neelitního umění. Samostatné zvládnutí teoretických úvah jí poskytovalo pevný – marxistický – základ kritického psaní i organizačního působení.

Klíčovou součástí její pozice bylo přesvědčení, že autenticita kulturní produkce, její zanoření v konkrétní sociální realitě, stejně jako samostatná marxistická analýza kritičky, jsou podstatnějším kritériem hodnocení nežli aktuální politická linie komunistické strany. Chaně takové přesvědčení usnadnil nečekaný zvrat: v roce 1936 byla z KSČ vyloučena. Nikoli pro své vlastní názory nebo činy, ale proto, že se nehodlala rozejít s Buňou. Ten byl vyloučen v aféře, která patří ke známým položkám dějin KSČ. Jako šéfredaktor *Rudého práva* nadšeně zastával aktuální zaměření strany na politiku tzv. sjednocené fronty proti fašismu, a tedy spolupráce s nekomunistickými levicovými stranami a podporu buržoaznímu státu ve věci obrany. Sovětské vedení a Kominternu to však po původním souhlasu v prudkém obratu odmítly a vedení strany – Gottwald a Kopecký, ale i Šverma a Slánský – Buňu obětovalo. Společně se svým mužem Chana přitom přišla nejen o oporu ve straně jako ztělesnění metafyzické záruky pravdivosti vlastního přesvědčení, ale i o mnohé z okruhu přátel, který si po ukončení studií a rozchodu radikálně levicové, židovské studentské

komunity vytvořili mezi českou komunistickou kulturní avantgardou. Svět, který si sami zvolili a který nadšeně pomáhali utvářet, je zcela nečekaně a náhle odmítl. Podle Buňových pamětí na ně doléhaly myšlenky na sebevraždu. Zřetelně tu vystupuje skutečnost, že komunistická strana meziválečného období měla mentalitu sekty. Pro dvojici, jejíž rodiny žily ve vzdálených krajích a k jejich komunistickému zaujetí se stavěly přinejlepším velice rezervovaně, to byla mimořádně obtížná situace. Oba přišli nejen o oporu svých přesvědčení, ale i o práci. Buňa získal prostřednictvím Bohuslava Vrbenského, jehož Chana učila ruštině, zaměstnání v médiu státní propagace *Radiojournal*. Jí samotné se ale podařilo po odchodu z *Haló novin* na pár let vstoupit do nejšťastnějšího období svého života.

DĚČKO

Své intelektuální a tvůrčí poslání Chana našla ve spolupráci s Emilem F. Burianem, který jí nabídl v kritickém roce 1936 stálé místo v Děčku, tedy Divadle D37. Svou avantgardní povahu divadlo vyjadřovalo tím, že každou sezónu měnilo číslovku v názvu tak, aby ukazovala vždy o rok napřed. S Burianem a jeho druhou ženou Marií se Chana i Buňa blízce přátelili už od roku 1933, kdy se vrátil z Brna do Prahy. Burian měl Chanu „řád pro spoustu

45

44

Výstřižek z *Programu D38*, č. 1, s. 41. Nahoře Chana a E. F. Burian, dole Chana a Jan Mukařovský, květen 1937.

věcí, ale především asi proto, že mu byla v mnoha ohledech tak podobná, výbušností temperamentu, důslednou nedůsledností, zájmem tak docela nesoustředěným a přímo programově rozptýleným na tolik stran, že se až nedaly obhlédnout,“ vzpomínal A. J. Liehm v nekrologu v září 1965. Dodejme, že Chana s EFB sdíleli i nevysokou postavu. Navzdory ní byl Burian „největším československým divadelníkem předválečné doby. Moderní československé divadlo, a nepřímo

i moderní světové divadlo, je nemyslitelné bez jeho velkého vlivu. Všichni moderní českoslovenští režiséři, kteří dosáhli světové slávy a pozvedli divadelní i filmové umění u nás na světovou úroveň, se u něho učili, ať už to dnes přiznávají nebo ne.“ O tom byl přesvědčen divadelní neodborník Buňa ve svých pamětech. Autoritativní *Dějiny českého divadla IV.* z roku 1983 světový rozměr předválečného Děčka potvrzují, ovšem s tím, že kladně hodnotí jeho marxistický rozměr. Na novějším odborném zhodnocení se zatím pracuje, zmiňme tedy jen povzdech Jana Šmolíka: „Kdyby byl Emil František Burian v německém koncentračním táboře zahynul, jeho legenda by dnes měla svatozář avantgardisty, možná mnohooborového předchůdce postmodernismu.“

V Burianově Děčku Chana působila zároveň pod jménem Hana Baťová i pod pseudonymem z komunistického tisku Marie Bergmannová. Stejně jako u Buňova českého jména nevíme, jak na něj přišla. Řekla bych, že se s Burianem dobře bavili, když na obálku *Programu D38* uváděli jako redaktorku časopisu Marii Bergmannovou a zároveň vedle ní jako úředně odpovědnou redaktorku Dr. Ch. Baťovou. V kolektivisticky spravovaném divadle, vedeném závodní radou a buňkou komunistické strany, měla Chana skutečně více funkcí. Zpětně je shrnovaly

termíny dramaturgyně a redaktorka, ačkoli Déčko explicitně dramaturga nemělo: chtělo být divadlem, v němž jsou všichni zaměstnanci, herečky i techničtí pracovníci, stejně uvědoměle angažovaní a umělecky orientovaní, takže příprava inscenací je společným vyjádřením tvůrčích i politických postojů. Zmíněné *Dějiny českého divadla* i obě monografie Břetislava Srby (1971) a Jaroslava Kladivy (1982) píší o „poetizujícím divadle“ jako o subjektivním tvůrčím gestu samotného EFB. To souhlasí se skutečností, že Burian divadlo vedl, řídil, hry vybíral a adaptoval, psal k nim hudbu a režíroval. Přesto byl až vyhrocený kolektivismus nejen rétorikou, ale skutečným étosem fungování Déčka. Projevoval se tu i v takových prvcích, jakým byl oficiální název „D37 E. F. Burian & kolektiv“, plurál v dopisech zvoucích význačné osobnosti ke spolupráci, anebo seznam dvaatřiceti podpisů v polemice s Ladislavem Štollem v *Tvorbě* na konci roku 1937. Podepsaní se ohrazovali proti kritice inscenace hry Jaroslava Žáka *Škola základ života*, v níž *Tvorba* v narážce na známé heslo Déčka psala: „D38 neslouží, víc posluhuje. Posluhuje E. F. Burianovi.“ Kolektivismus nacházel vyjádření i ve spoluvlastnickém uspořádání, i když podle zákonných předpisů se skutečným družstvem divadlo mohlo stát až po obnovení v roce 1945. Ve zmíněném dopise *Tvorbě* to bylo vyjádřeno velmi

48

**Obálka trojjazyčné publikace
k Jarnímu festivalu D37, design
Miroslav Kouřil.**

zřetelně: „Musíme Vám vysvětliti jednou provždy – a považujeme diskusi o tom za zbytečnou –, že naše úspěchy jsou výsledkem společné a uvědomělé umělecké činnosti a že tato práce na úseku československého divadelnictví a její úspěch má mnoho příčin, z nichž Vám jmenujeme aspoň základní:

1. Poctivá, umělecká a nekompromisní práce E. F. Buriana jako režiséra a uměleckého vedoucího člena celého našeho divadla za podmínek velmi těžkých; 2. Poctivá, umělecká a nekompromisní práce hereckého i technického souboru za podmínek nejtěžších; 3. Konečně, společné vědomí nás všech, že celou svou prací, ať je to práce na jevišti, ať je to snaha o nové divadlo, sloužíme věci všeho pokroku. [...] avantgardní práci našeho divadla, která spočívá na pracovním úsilí nás všech, na vzájemné umělecké důvěře a na hospodářské obětavosti nás všech.“ Může být proto zkreslující, pokud se Děčko v nečetných existujících odborných studiích prezentuje jako výlučně individuální tvůrčí gesto E. F. Buriana a vyzdvihuje se primárně jeho „poetičnost“.

Chaninou hlavní prací bylo rozšíření *Programu D* do podoby kulturního časopisu a jeho redigování. Jejím cílem se stalo dopracovat a organizačně realizovat Burianovu představu, že by Děčko nemělo být jen divadlem, ale skutečným kulturním centrem, jež by integrovalo jevištní performanci a design s volnou uměleckou tvorbou, hudbou a literaturou avantgardy. První akcí po nástupu Chany, dnešními slovy řečeno intermediální, se na podzim 1936 staly tři komorní večery věnované

voicebandové interpretaci poezie Františka Gellnera, Františka Halase a Josefa Hory, k nimž vytvořili malované opony Alois Wachsmann, Emil Filla a Antonín Sychra. Koncepce odvážně spojovala individuální poezii s kolektivním gestem interpretace, monumentální malby s komorním prostorem a aktuální kubizující či surrealistickou formu s politickým obsahem. Do *Programu D* Chana také sama psala a příspěvky pokrývají různé oblasti jejího celoživotního zájmu. Referovala o nadšeném přijetí, jehož se dostalo slavnému sovětskému avantgardnímu divadelníkovi Vsevolodu Mejercholdovi, který byl jí i Burianovi vzorem. Uvedla dlouhý rozhovor s indickým básníkem, žurnalistou a divadelníkem Kotharim, který zastupoval Chanin dobově výjimečný anti-rasismus (i když dnes vidíme, že k mimoevropské kultuře přistupovala se silnou zátěží kolonialismu). Ze své disertace čerpala ve výkladu o aktualizaci dramát Friedricha Wedekinda. Tři příspěvky věnovala neelitnímu umění: francouzské pozdně středověké frašce a recenzím dvou aktuálních knih, *Umění přírodních národů* Josefa Čapka a *Lidové malířství na skle* Niny Melnikové-Papouškové. Na rozdíl od S. K. Neumanna, pro nějž byla autorka jen představitelkou nepřátelské bělogvardějské emigrace, Chana považovala za důležitější, že vznikla výjimečná kniha o „rozmanitých projevech lidové tvorby, která

je největším duchovním bohatstvím našeho lidu“.

51

V odborných textech o Děčku se o Chaně přesto nedočteme a není k nalezení ani v dokumentační *Kronice Armádního uměleckého divadla*, kterou připravila v roce 1955 Burianova spolupracovnice a třetí manželka, herečka Zuzana Kočová. Chaniny kritiky a další texty tu jsou citovány jen s odkazem na periodikum, jako kdyby na rozdíl od ostatních vycházely nepodepsané. Věc měla osobní rozměr, protože Chana a Buňa zůstali i po ochladnutí vztahu s Burianem po roce 1949 blízkými přáteli jeho předchozí ženy Marie. Ale Chana musela v padesátých letech z historie Děčka zmizet také proto, že byla hlavní protagonistkou kontaktů s Mejercholdem. Ten přijel do Prahy v roce 1936 právě v době, kdy pod brutálním nátlakem stalinského ideologického mechanismu veřejně měnil své názory (a ve své přednášce v Uranii to prý českému obecenstvu vysvětloval); o tři roky později byl zatčen a 1940 zastřelen. V *Kronice AUD* je otištěna Burianova sebekritika v přednášce z roku 1953, v níž tzv. „mejercholdovštinu“ ostře napadá jako protilidový a reakční formalismus a omlouvá se tím, že prý „měl špatné informace“. Od roku 1949 totiž i EFB přistoupil na to, co S. K. Neumann nebo Julius Fučík zastávali už v debatách před válkou,

52

totiž že autoritářský, třeba i nahodilý názor komunistické strany je závažnější vodítko nežli vlastní přesvědčení.

Mejercholdova návštěva byla předejrou *Jarního festivalu D37*. Vzhledem k tomu, že příliš radikálně levicové divadlo nezískalo finanční podporu z veřejných zdrojů, nešlo o skutečný divadelní festival. Přesto se Chaně i s minimálními prostředky podařilo zorganizovat významnou akci s mezinárodním dosahem, i když plány na založení mezistátní organizace a každoroční pořádání podobných festivalů a konferencí se už nezdařily. Ve dnech 8.–16. května 1937 se konala konference avantgardního divadla s třiceti zahraničními účastníky a s takovými reprezentanty české vědy a umění, jako byli Jan Mukařovský, Petr Bogatyrev, Alois Hába a Josef Träger. Děčko předvedlo devět inscenací ze čtyř let své dosavadní existence. Festival zahajovala vernisáž výstavy československé avantgardní kultury v budově Družstevní práce na Národní třídě. Prezentovala film, hudbu, architekturu, poezii i výtvarné obory včetně grafického a jevištního designu či fotografie. Doprovodné přednášky přednesli historik umění a respektovaný ředitel Státní sbírky starého umění Vincenc Kramář, Laco Novomeský, Karel Teige i mladý Jindřich Chaloupecký. Úspěšný byl záměr shromáždit v napjaté

97

politické situaci nástupu fašismu kolem komunistické divadelní scény a bez státní podpory další reprezentanty – tehdejšími slovy řečeno – pokrokové kultury. Burian přizval k prezentacím i čtyři české režiséry, aby prokázal, jak je mu cizí konkurenční pojetí divadla. V kině Lucerna se promítalo matiné československého avantgardního filmu a festival uzavřela veřejná přednáška Bertolda Brechta.

53

Už v březnu předcházela festivalu první z výstav na chodbách a ve foyer Děčka, které tehdy sídlilo ve stísněných prostorách Mozartea v Jungmannově ulici. Navázala na ni série šesti Salonů na chodbě, přístupných při večerních představeních. „Zde se poprvé ozvala otázka po snahách a cílech nejmladší vrstvy českého výtvarnictví, zde bylo dáno slovo umělcům několika názorových proudů ke konfrontaci; začínali tu někteří z pozdější Skupiny 42, Sedmi v říjnu a Skupiny Ra,“ zhodnotil jejich význam v retrospektivě při příležitosti Burianova úmrtí v *Literárních novinách* kritik Jiří Kotalík, který patřil na přelomu čtyřicátých let k přidruženému spolku „mladých přátel Děčka“. Z dnes známých jmen se tu objevili František Gross, František Hudeček, Ladislav Zivř, Jiří Kolář či Bohdan Lacina; fotograf Miroslav Hák byl přímo členem kolektivu Děčka. Vzhledem k tomu, že Burian se poprvé do Paříže dostal

až na podzim 1937, je pravděpodobné, že rozhled po kvalitě současné avantgardní výtvarné tvorby, potřebný pro výběr dosud neznámých umělců, měla spíše Chana ve spolupráci s Karlem Teigem, který 5. března 1937 první Salón zahajoval. Doprovodnou publikaci doplňují fotografie českého lidového umění, barokních soch z Kuksu a řady gotických památek.

54

AMERICKÝ EXIL

E. F. Burian udržel své divadlo i v první fázi protektorátu a v roce 1940 dokonce získal státní cenu za inscenaci opery *Maryša*. Divadlo bylo zakázáno v březnu 1941, kdy byl Burian spolu s dalšími zatčen a čtyři roky vězněn v koncentračních táborech Dachau a Neuengamme. To už ale Chana s Buňou a Ritou museli z Československa uprchnout. Dlouho nechtěli; účast na vojenské mobilizaci v září 1938 patřila k Buňovým momentům hrdosti na to, že doopravdy splynuli se zemí a lidem (o národu by nemluvil), které si svobodně vybrali. Na poslední chvíli si ale nakonec se vši naléhavostí připustili, že komunistická a židovská rodina nemá šanci nacistické panství přežít. Když v červenci 1939 útočil *Árijský boj* na Děčko jmenovitě kvůli tomu, že ho „ve skutečnosti řídí komunistická židovská komisařka Bergmannová“, bylo jasné, že Chanina přítomnost zhoršuje už tak napjatou situaci. Díky osobnímu nasazení

55

přítelkyně Mileny Jesenské získali výjezdní povolení a rodina odjela 28. srpna 1939 jedním z úplně posledních vlaků směrem na západ před vypuknutím války. V Praze je na rozdíl od mnoha Židů nezdržovala představa, že nelze opustit jistotu majetku, protože žádný neměli a odjížděli jen s trochu větším počtem kufrů. Na nádraží je vyprovodily nejbližší Chaniny kamarádky Marie Burianová a Jarmila Wagsteinová i Petr Bogatyrev. Jen obtížně se smiřovali s tím, že by měli podruhé v životě přesunout svou existenci jinam, mimo jiné proto, že dobře věděli, jak velice je to náročné. Po konci války se na jaře 1946 vrátili do Prahy, opět jen s několika většími kufry. Na hlavním nádraží je čekala zase Marie Burianová, tentokrát i s EFB, jeho osobním autem a šoférem; Bogatyrev se v roce 1940 vrátil do SSSR.

Způsob, jakým přežili druhou světovou válku a šoa zařadil Chanu a Buňu mezi ty, kdo sice přímo netrpěli, ale přesto zůstali až do smrti hluboce poznamenáni pocitem studu, že nezaslouženě přežili. Podmínky emigrace v New Yorku byly sice materiálně chudé, ale nesrovnatelné s osudy evropských Židů. Zatímco Chanina rodina přežila válku v bezpečí v Tel Avivu, Buňova celá zahynula: matka a jedna ze sester s rodinou se staly obětí hromadného masakru v Kamenci Podolském v květnu

1941, prvního z pokusů o masové vraždění, jež předcházely technickému řešení plynových komor. Ostatní Buňovi sourozenci, pokud se války dožili, zahynuli s rodinami ve varšavském ghettu. Zůstal jen nejstarší bratr Michael Batt, který opustil domov už v roce 1905 a po první světové válce odešel do Ameriky. Právě za ním rodina po útěku z Prahy po několika měsících dorazila do New Yorku a Buňa se přitom s bratrem o dvacet let starším setkal vlastně poprvé.

V New Yorku, jak již bylo zmíněno, musela Chana nejen obstarávat domácnost, ale také víc než v Praze vydělávat. Díky příspěvku na školné od Spolku americko-československého přátelství vystudovala doplňující knihovnické studium na Columbia University v New Yorku, kde pak šest let pracovala v knihovně. Dá se říci, že to byl její příspěvek k československému zahraničnímu odboji, s trochou nadsázky dokonce podíl na něm. Buňa totiž celou válku pracoval za velmi malý plat jako publicista pro americký exil spojený s Benešovou londýnskou vládou a vedl krajanský časopis *Newyorské listy*. Věrní celoživotnímu přesvědčení považovali Chana i Buňa nacismus za zásadně horšího nepřítele než kapitalismus, takže Buňa neváhal pracovat společně se svými dřívějšími politickými odpůrci, ba nepřáteli. Ostatně vyloučení z KSČ v roce 1936 jim oběma

dopomohlo k postoji, že rozhodující je vlastní svědomí a nikoli aktuální rozhodnutí komunistické strany. K česky mluvícím blízkým přátelům v New Yorku patřil Roman Jakobson, výtvarní umělci Antonín Pelc a Adolf Hoffmeister. S dalšími exulanty působícími v New Yorku, jako byli Josef L. Hromádka nebo Egon Hostovský, se však Buňa dostával do sporů a konfliktů.

Cesta zpátky po konci války a osvobození Československa nebyla tak samozřejmá, jak se zpětně může zdát. Ne všichni českoslovenští exulanti počítali s návratem a mnoho Židů z evropských zemí se již určitě vracet nechtělo, když na ně nečekaly ani rodiny ani majetek. Nikdo z vlivných osob KSČ nechtěl Budínovy oficiálně vyzvat k návratu a nelíbila se ani válečná spolupráce s Benešovým exilem. Nejvyšší vedení strany nakonec zaujalo vyhýbavé stanovisko – nikdo v návratu Budínovým nebude bránit, ale ani jej podporovat. Na zaplacení jízdenek na zaoceánský parník tedy museli našetřit, mimo jiné prodali jeden z obrazů Antonína Pelce. Nakolik Chana sdílela Buňovu představu o splynutí s Českoslováky, nelze říci. Návrat do Prahy ale nijak nezpochybňovala: byl to i její domov a začínal se tu budovat nový, socialistický řád. Čekala ji zde také komunita meziválečných i nových přátel a známých; nejbližšími se brzy stali o dvacet let mladší

Marie a Antonín Liehmovi a Milena a Jiří Honzíkovi. Budínovi začínali poválečnou kapitolu svých životů úplně bez majetku. Oproti přeživším Židům vracejícím se z koncentráků měli aspoň cestovní zavazadla se základním vybavením, a přitom také nepřekonatelný pocit nezasloužené výhody amerického exilu. Chana nikdy nedokázala, a možná ani nechtěla překonat velmi kritický postoj k české protektorátní kultuře. Týkalo se to nejen barrandovské produkce či Vlasty Buriana, ale zejména osobně těch bývalých členů Děčka, kteří se po zatčení EFB v roce 1941 zachraňovali spoluprací s protektorátním režimem a nevyhnuli se přitom antisemitské propagandě, ať už šlo o scénografa Miroslava Kouřila nebo herce Vladimíra Šmerala.

Chana se z Ameriky vrátila ve svých třiadvaceti letech zešedivělá a s počínající cukrovkou. Pronajali si dvoupokojový byt v hezkém moderním domě v Košířích v Holečkově 72. Nábytek, záclony, nádobí, koberce i další vybavení získali z Fondu národní obnovy, tedy z majetku zabaveného v bytech a domech po vyhnaných Němcích. Měnová reforma z roku 1953 se rodiny nijak nedotkla, protože neměli žádné úspory ani investice. Po Ritině sňatku a mém narození jim byl úředním postupem přidělen velký byt na Uralském (Puškinově) náměstí v Bubenči, kam se všichni společně přestěhovali v roce

1959. Tehdy už Chana mohla dát průchod své estetické nechuti vůči historizujícímu měšťanskému nábytku z FNO, který si ale nemohli dovolit vyhodit. Přesto zařizování řídila jako rodinná expertka na avantgardní estetiku. Velká křesla typu ušák nechala aspoň oříznout do moderních hranatých tvarů a přečalounit jednobarevným rypsem, chybějící nábytek pořídil v přísně funkcionalistickém duchu truhlář na míru. Vznikl tak poměrně nápadný kontrast mezi podlahami bez koberců a francouzskými okny bez záclon na jedné straně a ošlapaným ale pravým perským kobercem či neo-barokními solitéry na straně druhé. Ve velkém, ale nevytápěném obývacím pokoji visela originální americká malba Antonína Pelce z jeho série kohoutích zápasů na Martiniku. Buňa s Chanou pověsili ve svém pokoji velkou reprodukcí Špálovy kytice. Každý měl svůj vlastní psací stroj a psací stůl, ten Chanin měl ušlechtilý design raného biedermeieru a byl to patrně jediný skutečně kvalitní kus nábytku z FNO.

DIVADELNÍ KRITIKA

Druhý den po příjezdu E. F. Burian okamžitě přibral Buňu i Chanu ke svému novému projektu, vydávání týdeníku *Kulturní politika*. V prostředí, kde většinu tisku vydávaly politické strany, se právem mohl označovat jako nezávislý. Levicový týdeník nejprve

vydávalo legionářské nakladatelství Čin a objevovaly se v něm pod označením inzerce stránky věnované odkazu TGM či nové knize Edvarda Beneše. Od čtvrtého ročníku se pak stal médiem nového svazu spisovatelů. První tři ročníky do podzimu 1948 byly sice politicky na straně KSČ i Sovětského svazu, nebyly ale ostře ideologické a mezi kmenové autory patřili i lidé jako Pavel Eisner či Jiří Weil. Při dnešním čtení je nejnápadnější, jak významným momentem byl pro *Kulturní politiku* důsledný mezinárodní rozhled, který zprostředkovávala svému čtenářstvu. Zkušenost Budínových ze Spojených států byla jejím důležitým rozměrem, i když časopis měl až do svého zániku pravidelné příspěvy i z Francie a Anglie a menší zprávy informovaly o kulturním dění doslova v celé Evropě.

Buňa se stal jako zkušený praktik zásadní oporou pětadvacetiletého výkonného redaktora Antonína J. Liehma a noviny řídili s EFB v trojici. Chana opět nastoupila v Burianově Děčku, které se nyní označovalo jako „české moderní kulturní středisko“ a redigovala *Program D47*. Ve změněné atmosféře ale v divadle vydržela jen rok a od ledna 1948 se s Burianem dohodla, že bude jednou z pouhých dvou trvale zaměstnaných pracovníků redakce *Kulturní politiky*. Stejně jako Buňa sem psala už od jara 1946 a od

začátku druhého ročníku v září 1947 se stala vedoucí divadelní rubriky. Do ní pak napsala vedle občasných dalších příspěvků přibližně sto dvacet kritik jednotlivých představení, několik delších teoretických článků, referáty o divadelních aktivitách českých regionálních scén a informaci o divadle na Slovensku, kam ji pozval přítel z meziválečných let a nyní *povereník* slovenské vlády Laco Novomeský. Chaniny divadelní referáty měly zpravidla jasnou osnovu: nejprve zhodnotila výběr hry v rámci dramaturgie konkrétního divadla i celé česko-jazyčné scény. Poměrně rozsáhlý prostor věnovala námětu hry a zasazovala jej do konkrétních historicko-společenských souvislostí, ať šlo o historické drama ze středověku nebo hru o protektorátních letech. Dále hodnotila případný překlad dramatického textu, režijní koncepci, scénu a kostýmy, a nakonec jednotlivé herecké výkony. Stálá byla i její hodnotící kritéria, která vyplývala z její předválečné práce a vlastního teoretického uvažování. Divadlo považovala za kolektivní uměleckou formu, kde nemá dominovat ani dramatický text, ani režisérské či herecké hvězdy. Všechny složky musí být funkčně a adekvátně podřízeny celkovému výrazu, který ovšem vzniká teprve jejich interakcí a performativní realizací. Kvalitní divadlo podle ní bylo takové, které vyjadřuje tímto specifickým způsobem „životní pravdu“ a ukazuje, že individuální

Chana s Ritou na Václavském náměstí, září 1954 (foto Fotozávody, komunální podnik hl. m. Prahy, závod Ernst).

56 charaktery jsou vždy nedílnou součástí společného dění. Bylo to praktické rozvíjení myšlenek, jež E. F. Burian – už v diskusích s ní – shrnul ve své jediné teoretické knize *Pražská dramaturgie*. Požadovala, aby divadlo a umění stálo na straně třídně i rasově utlačovaných; mimořádnou a originální součástí Chanina i Buňova poválečného psaní bylo důsledné připomínání

rasistické podstaty americké společnosti, což bylo v českém prostředí poměrně nezvyklé.

Do sporů a polemik vstupovala i nyní s podobnou vervou jako před válkou. Samozřejmě byla i politicky vyhraněná, stejně jako celá *Kulturní politika* podporovala socialistické přeměny poválečného Československa a propagovala levicovou kulturu, především sovětskou. Ani v textech posledního ročníku časopisu, který od podzimu 1948 rychle sklouzával k vyprázdněné stalinistické propagandě, se však Chana nezpronevěřila své zásadě nikdy nepoužívat jako argument komunismus a neodkazovat na stranu, sovětskou či československou. Proměna témat jejích kritik v této době odráží proměnu tehdejšího divadelního repertoáru. Chana ale neváhala nekompromisně odsuzovat jako „ideologickou chybu“ politické aktualizace her, jako byli *Kutnohorští havíři* Josefa Kajetána Tyla v Národním divadle: „Přehodnocení dědictví minulosti a především českých klasiků je dnes velmi aktuální. Přehodnotit dílo napsané před sto lety znamená analyzovat je z hlediska marx-leninského světového názoru, opírajícího se o důkladnou znalost hospodářských, politických a sociálních činitelů určujících vývoj doby, ve které bylo napsáno a jejímž odrazem nutně je. [...] Je na nás, abychom rozpoznali ty části,

v nichž se autor dostal nejbliž k pravdivému zrcadlení své doby a nejhluběji pronikl do podmíněnosti lidské osobnosti tím prostředím, ve kterém vyrůstá, žije a pracuje.“ Aktualizace proškrtáním textu nemůže podle ní přinést úspěšné divadlo. O inscenaci Puškinova *Borise Godunova* o dva týdny později psala: „Nelze z Borise Godunova násilně udělat hru o lidu namísto o těch, kteří jsou lidem zavrženi.“

57

Je pochopitelné, že v liberálním prostředí Chanin marxistický názor na poslání divadla stěží mohli oceňovat. Jediná vzpomínka, kterou se mi podařilo nalézt, je nejen nepřesná, ale i nespravedlivá: Zdeněk Urbánek si v roce 1993 o Chaně poznamenal do deníku, že byla „i po válce ortodoxní partajnice píšící nesmysly o divadle.“ Je pravda, že se na jaře 1948 znovu stala členkou KSČ. Vzpomínka na deset let starý ideový konflikt zůstala v paměti představitelů strany přesto, že dějinný vývoj dal tehdejší Buňově pozici za pravdu a k politice „jednotné fronty proti fašismu“ se po napadení SSSR nacisty od léta 1941 přimkla po sovětské i československá komunistická strana. Václav Kopecký vyzval na jaře 1948 Buňu k podání přihlášky, kterou sám podepsal spolu s E. F. Burianem: nikdy však zpět přijat nebyl. Chanina přihláška s podpisem EFB a Jarmily Wagsteinové naproti tomu uspěla. Členkou

58

Chana zůstala po zbylá léta svého života, avšak nevyvíjela vůbec žádnou stranickou aktivitu. Členství jí zřejmě pomáhalo udržet si možnost překládat a od konce padesátých let i porůznu publikovat v tisku krátké divadelní kritiky; vzhledem k chatrnému zdraví hojně využívala rovněž bezplatné lázeňské pobyty.

V roce 1947 se všichni tři vypravili navštívit Chaninu rodinu v Palestině. Její matka zemřela již před válkou a Chana si ze svého podílu na ženském dědictví přivezla jen několik drobných šábesových památek. Rodinné šperky odmítla převzít s tím, že by je nenosila a mít je jako finanční zálohu v socialistickém Československu nebude potřebovat. S Buňou pak spolu napsali knihu *Země zaslíbená*. Žurnalistickou metodou na pomezí literatury faktu a reportáže přiblížili těsně poválečné budování socialistického Izraele, který Československo politicky podporovalo. Nadšení z realizace sionistického snu Chaně poskytovalo osobní zadostiučinění, i když život v *kibucu* považovala za přepjatou realizaci socialistického ideálu, který nikdy nemůže oslovit masy, a stává se tudíž paradoxně elitářským. Soubor reportáží však vyšel až v říjnu roku 1949, tedy po zastavení *Kulturní politiky*. Pětitisícový náklad byl zničen a kniha se nedostala ani do konzervačního fondu Národní knihovny. Pro Chanu to byla

⁵⁹ jediná kniha nesoucí její jméno. Buňa zato vydával v padesátých a zejména šedesátých letech řadu stále úspěšnějších knih. Nejprve o krajanském prostředí v USA a tamním válečném odboji, v padesátých letech o novinářích Janu Nerudovi a Karlu Havlíčku Borovském, a v šedesátých o dekolonializaci, o význačných politicích anglosaského světa (Franklin Delano Roosevelt, Winston Churchill, rodina Kennedyů) a o žurnalistice.

Kulturní politika byla z rozhodnutí ÚV KSČ zastavena v létě 1949 v souvislosti s absurdní fraškou kolem tzv. pamfletu *Socialistická láska*. Místem, kde se ironická persifláž stalinského jazyka aktuální poezie Vítězslava Nezvala předčítala a opisovala, bylo pravidelné týdenní zasedání redakčního kruhu *Kulturní politiky* a Chanu jako stálou zaměstnankyni vyděsili i vyšetřovatelé, když do redakce přišli pátrat. Začátkem září sdělili na Ústředním výboru KSČ Burianovi, že *Kulturní politika* je příliš západnická a složení redakce neodpovídá požadavkům strany. On se podvolil a vydávání časopisu ukončil. Nikdo z nich ovšem nevěděl, že o konci časopisu se rozhodlo už v polovině června na zasedání Kulturní rady při předsednictvu ÚV KSČ. Ta konstatovala, že „nikdo nepochopil, že v tom pamfletu je znesvěcováno jméno strany“. Její předseda Václav Kopecký označil redaktory *Kulturní politiky* za „grupírovku,

navzájem se kryli a schovávali za Halase, Burian nechápe, čemu dává autoritu svým jménem.“ Budín i Budínová jsou podle něj spolu s A. J. Liehmem jmenovitě podezřelí z trockismu a je třeba je odstranit. Dodal, že „je zajímavé zjistit, z jakých rodin tito lidé pocházejí. Pokud jde o Budína, jeho minulost jest příšerná. Pochází z Ruska; utekl, když ilegální Bund byl rozpuštěn. Jeho žena jest dcerou člověka, který byl chycen a zastřelen jako kontrarevoluční agent.“ Hrozivá dikce zápisu ze schůze hlavního rozhodovacího centra tehdejší kulturní scény navodí i dnes atmosféru strachu a je z ní cítit radost nad tím, že by bylo možné v *Kulturní politice* a Budínových identifikovat „protistátní trockistické centrum“, jaká se podle návodu sovětských poradců začínala odhalovat v zemích sovětského bloku. V této souvislosti zřejmě vznikla nedatovaná analýza StB na základě výpovědi Kopeckého, kde se uvádí, že Chana „je dcera nějakého kontrarevolucionáře, který z Rigy posílal do SSSR ilegální literaturu [...], píše do liberálních časopisů a projevuje se jako kosmopolita.“

60

61

PŘEKLADATELKA

V sedmačtyřiceti tak oba znovu přišli o práci. Zopakovala se situace z roku 1936, ovšem v mnohem nebezpečnější konstelaci, kdy stalinská KSČ držela totalitní panství

a s přímou pomocí dosazených sovětských poradců ovládala plně poslušný represivní aparát. O necelý rok později byl zatčen, ve vykonstruovaném procesu s Miladou Horákovou odsouzen a popraven dobrý Chanin přítel z meziválečné doby Závaš Kalandra, vyloučený z KSČ v roce 1936, jen pár měsíců před Budínovými. Chana v bytě s ústředním topením organizovala likvidaci písemností včetně několika útlých knih, které přežily válku, ale nyní by byly mohly být použity jako důkazy o příslušnosti ke „spikleneckému centru“. Jako jediná hmotná památka na léta „revoluční bohémy“ tak v domácí knihovně zůstal pouze výtisk surrealistického sborníku *Ani labuť ani lůna*, vydaného k máchovskému výročí 1936, s věnováním Chaně, jež vepsal zeleným inkoustem jeho pořadatel Vítězslav Nezval. Za další dva roky následovaly procesy s komunisty, v nichž figurovalo mnoho dalších přátel a soudruhů. Žádné důkazy by ovšem potřeba nebyly, pokud by se vedení strany rozhodlo Buňu do takového centra zařadit; ostatně jeho jméno s přídomkem „bělogvardějec“ padlo v procesu s Rudolfem Slánským a spol. společně s odkazem na Kalandru a Teigeho z úst Evžena Klingerera. Důvody, proč k tomu nedošlo, nejsou jasné. Nejpravděpodobnější mi připadá vysvětlení, že se aparát strany mohl obávat, zda díky svému původu nemohou mít Budínovi nějakého zastánce v Moskvě, což by případně mohlo

vyvolat nekontrolovanou reakci sovětských poradců. Pozitivním rozdílem oproti třicátým letům na druhou stranu bylo, že se od Budínových neodvrátili jejich přátelé, ať již členy strany byli nebo nikoliv. Záhy mohli naopak sami posloužit jako opora Lacovi Novomeskému s manželkou, když se vrátil z vězení a byl podmínkami svého propuštění nucen žít v Praze.

62

Podle Buňových vzpomínek byl rozchod Budínových s nejlepším přítelem E. F. Burianem pozvolný, bez emocionálních scén, ale neméně osobně bolestný. Zastavením *Kulturní politiky* se Burian plně přizpůsobil stalinské realitě a pro Chanu už neměl žádnou práci; ostatně by ani sama s plukovníkem Burianem už nechtěla spolupracovat. Buňa dostal práci ve výstřižkovém archivu ČTK, později přesunutém pod ústředí Československého svazu novinářů a z pocitu nedostatečného pracovního vytížení začal pracovat na objemných knihách, první z nich musela vyjít pod pseudonymem. Chana se ještě pokoušela uchytit jako divadelní referentka v odborářském deníku *Práce*, ale před koncem roku 1950 byla už nežádoucí i tam a krátké texty o divadle publikovala od konce padesátých let už jen ojediněle a nesoustavně. V citovaných Kopeckého obviněních hraje Chana stejně důležitou a nebezpečnou roli jako její manžel. Do

Chana s Buňou na Dobré Vodě, léto 1955 (foto Zdeněk Mlynář).

prekérní situace, jejíž skutečné důvody nikdy nikdo Budínovým neobjasnil, se tedy nedostala jen jako pasivní oběť přidružená k Buňovi, jak to zpětně hodnotil on sám. Byla zjevně samostatnou osobností poválečné kulturní scény.

Novou práci našla opět díky své dobré znalosti jazyků, a stala se překladatelkou. Během patnácti let Hana Budínová vydala překlady pěti románů a pěti dramát z ruštiny, jednu odbornou knihu z angličtiny a pět z ruštiny (i když v jednom případě z ruštiny převáděla spolu s dalšími islandský text), jeden filmový scénář a patnáct dramát

z angličtiny, zejména hry Tennessee Williamse. Její překlady tohoto amerického dramatika se hrají dodnes, naproti tomu pýcha stalinského romanopisectví, tlustý svazek *Rytíř zlaté hvězdy* Semjona I. Babajevského či *Na sopkách Mandžurie* od Pavla L. Daleckého patří mezi právem zapomenuté texty propagandistické beletrie. Kromě toho se mezi lety 1950–1958 podílela s dalšími na překládání nemalého počtu dobře placených ale intelektuálně doslova ponižujících textů, jimiž se měla stalinská sovětská věda rychle zpřítomnit v českém prostředí, kde málokdo z humanitních vědců a intelektuálů uměl rusky. Na některých z překládaných titulů pracovala od konce padesátých let i jako editorka, jinde mohla napsat aspoň krátký úvod či doslov; samostatně jej napsala k dětské vzpomínkové knížce *O dvou sestřích a pohádkové Zemi démantového třípytu* (1959) sovětské spisovatelky Marietty Šagiňanové, s níž se seznámila v Karlových Varech.

Před koncem roku 1956 jeli Chana s Buňou se Svazem novinářů do Sovětského svazu; byla to jedna z úplně prvních turistických výprav. Podívali se tam poprvé od svého útěku, a také naposled. Byli v Kyjevě, Leningradě a Moskvě; dostat se do Kamence Podolského nepřipadalo v úvahu. V roce 1960 Chana sice odešla do důchodu, ten byl ale nízký, takže

i nadále pracovala stejně, jako celý život. Už jako penzistka ale dostala výjezdni doložku a na přelomu let 1961/62 směla navštívit svou rodinu v Izraeli. Zastihla ještě na živu téměř devadesátiletého otce, jemuž vděčila za neutuchající podporu svého vzdělávání, navzdory hlubokým politickým rozporům. Po jejím návratu se poprvé a jedinkrát za mého dětství doma mluvilo o Židech, ale byla to hlavně exotika, rozhodně pro mne: krabice středomořských sladkostí a několik kusů oblečení, obnošeného, ale tak velmi odlišného od všeho, co bylo v té době možné mít u nás. Buňa připomínal svůj sarkastický bonmot: nic by proti Izraeli neměl, ale nemohl by tam žít, protože je tam příliš mnoho Židů... Na kratší pobyty jezdili s Buňou do rekreačních zařízení svazu spisovatelů a novinářů v zámcích na Dobříši a Roztěži a v letech 1962 a 1963 byli letecky na rekreaci v bulharském Domě novinářů v černomořském letovisku Slunečné pobřeží nedaleko Varny. Tyto rekreační možnosti jim přinášelo členství ve svazu novinářů a spisovatelů, asi pomáhalo i Chanino členství ve straně. Stěží to ovšem dokázalo vyrovnat nízké příjmy a nemožnost veřejného působení. V roce 1964 pak podnikli svou nejkrásnější životní cestu, tři týdny jugoslávskou lodí po Středozemním moři se zastávkami v Tunisku, na Maltě a s návštěvou uměleckých památek střední a severní Itálie.

Vycházka na Dobré Vodě, léto 1955. Zleva Karel a Jarmila Wagsteinovi, Rita, Chana a Buňa (foto Zdeněk Mlynář).

Na další cestu do Francie následující rok už ale neodjeli.

Ještě před padesátkou se Chaně začalo prudce zhoršovat zdraví. V roce 1947 jí diagnostikovali cukrovku, kterou však nemohla léčit tehdy již dostupným inzulinem, protože na injekce reagovala alergií. Navíc jí v letech 1956 a 1957 postihly dva infarkty. Z dnešních zjištění se zpětně ukázalo, že trpěla dědičným onemocněním krve talasémie *beta minor*, které způsobovalo chronickou únavu, předčasné stárnutí, a nakonec i úmrtí na srdeční chorobu. Jezdívала proto

od začátku padesátých let každoročně do Karlových Varů, Teplic nad Bečvou nebo do Mariánských Lázní na léčení, a hlavně na pár týdnů odpočinku. Trávila je léčebnými procedurami, vycházkami a četbou, přesto v dopisech čteme o korekturách překladů, dojednávání drobných příspěvků do novin a časopisů a o kalkulaci i vymáhání honorářů. V dopise z 12. května 1960, před návratem z pobytu v Teplicích, si objednávala lístky na šest pražských divadelních představení, aby je stihla před koncem sezóny. Třetímu infarktu Chana náhle podlehla v bubenečské nemocnici v pouhých dvaasedesáti letech v září 1965. V souladu s židovskou náboženskou tradicí si přála, aby její tělo pohřbili nespálené. Buňa její přání respektoval, i když náboženský rozměr nechápal nebo chápat nechtěl a ve vzpomínkách mluví o „splnutí s českou zemí“. Zvláštní shodou okolností to bylo symbolicky trochu i splnutí se zemí ruskou, respektive ukrajinskou. Hřbitov v Bubenci je totiž náhodou zároveň místem, kde je v pravoslavném oddělení i mimo něj pohřbeno mnoho příslušníků rodin tzv. bílé ruské a ukrajinské emigrace, protože v této pražské čtvrti, budované ve dvacátých letech, měla své centrum.

Svatební fotografie Rity a Zdeňka s rodiči, leden 1956.

ZASTŘENÍ VZPOMÍNKY

Chanino postavení v první polovině šedesátých let bylo stejně systémově nezařazené jako po celý její život. A. J. Liehm to v již citovaném nekrologu vyjádřil takto: „Překlady teoretických, beletristických, a především dramatických textů seznamovala naše divadlo s tvorbou ruskou, sovětskou, americkou i anglickou. Věděla o všem, co se kde šustlo, chodili za ní mladí i staří, z divadel i ze škol, protože věděli, že je živá encyklopedie. A ona tímhle světem, který se kolem ní shlukoval, doslova žila. [...] V hledištích pražských divadel bude ta bílá hlava už vždycky scházet. Ale v historii české divadelní avantgardy a české divadelní

Chana s vnučkou, 1960.

64

současnosti vůbec zůstane jméno Hany Budínové zapsáno natrvalo.“ To ovšem idealisticky přecenil sílu paměti. Pokud její jméno přežilo konsolidační šero a dostalo se v devadesátých letech do dějin české kultury, pak ve „služebné“ roli překladatelky.

Důvodů k tomu, že se na ni fakticky zapomnělo, bylo několik. Navzdory kvalifikaci i schopnostem se Chana nestala akademičkou, její povaha a politická angažovanost, ale i konkrétní životní podmínky ji vedly k intenzivnímu zájmu o kulturní praxi. Jako publicistka, kritička, organizátorka a překladatelka nezapadala do kategorií, v nichž se paměť udržuje prostřednictvím

vědecké genealogie a citací. Byla diskusní partnerkou, ale sama nenapsala vědecky trvanlivé publikace. Svě meziválečné teoretické texty vydávala pod pseudonymem, který sice nebyl tajemstvím, ale přece jen za ním nebylo vidět živou osobu; navíc po válce psala zase pod jiným jménem. Celá diskuse meziválečné marxistické uměnovědy o socialistickém realismu, na níž se podílela, dlouho zůstávala na okraji odborného zájmu. Další oblast její činnosti, umělecká kritika, není vědeckým oborem a spadá spíše do oblasti žurnalistiky. Divadelní kritika je navíc z uměleckých kritických žánrů nejvíc odkázána na pomíjivost svého předmětu. Nemalou roli v procesu zapomenutí také hrály peripetie vyloučení obou Budínových z KSČ v roce 1936, jejich překérní postavení v době stalinských procesů, zákaz veřejného působení Buni po krachu Pražského jara, ale také rozchod s E. F. Burianem, jehož nepřímým důsledkem bylo už v padesátých letech zastření Chanina podílu na aktivitách předválečného Děčka. A nakonec, ale nikoli s nejmenší vahou platilo, že Buňova touha splynout s českým prostředím se ze strany české kultury naplňovala jen tehdy a tam, kde nad tradičním nacionalismem převládal emancipační étos socialistického rovnostářství a avantgardistického internacionalismu.

Chana s otcem a synovcem Rafaellem Coifmanem v Tel Avivu, 1961.

Druhou okolností, jež přispěla k zapomenutí, ovšem byla skutečnost, že Chana patřila k nečetným ženám československého intelektuálního světa dvacátých a třicátých let – nikoli náhodou se spolu s Buňou přátelili s Milenou Jesenskou. Její postavení Chana připomíná asi nejbliž, Jesenská měla ovšem v paměti výhodu jak díky zápletce s Franzem Kafkou, tak díky původu z pražského patricijského prostředí, a proto své místo v tomto kontextu již v posledních desetiletích získala. Přesněji řečeno: ženy v meziválečné pražské kultuře byly

Chana s Buňou v Karlových Varech, 1963.

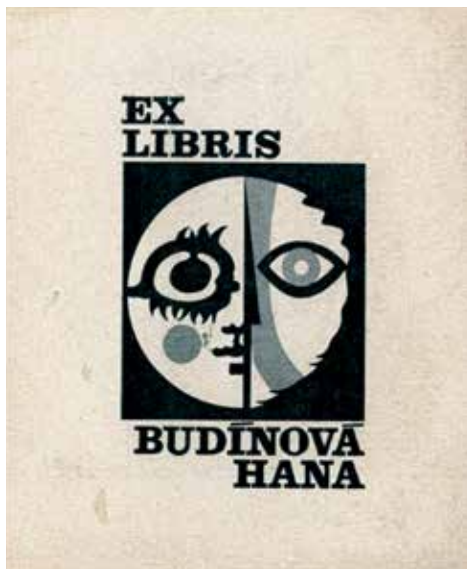
a nebylo jich málo, avšak většinou fungovaly jako herečky, tanečnice, choreografky, případně asistentky a sekretářky. V societě komunistek ve dvacátých a třicátých letech byla Chana se svým doktorátem zcela výjimečná: ženy v tomto prostředí měly zátěž nedostatečného vzdělání, již dokázaly překročit doslova ojedinele. Chana

tedy musela vzít na vědomí situaci dvojí, možná trojí marginalizace: byla Židovka, avšak nikoli z domácí židovské komunity; emigrantka ze Sovětského svazu, ale zároveň komunistka; mezi komunistickými ženami byla intelektuálkou s doktorátem. Chanina singularita v mužské společnosti je vidět na fotografiích a názorně na vyobrazení redakce *Kulturní politiky*. Do časopisu přispívala řada žen, ale z třiceti čtyř osob spolupracovníků a redakce na karikaturní kresbě novoročenky 1947 od Jaroslava Kándla je vedle dvou sekretářek a Chany už jen jedna další žena, Jaroslava Reitmannová, vyobrazená jako chůva se skupinou dětí, o nichž do časopisu psala. Ve slovníkovém hesle o předválečné *Tvorbě* je Marie Bergmannová na několika stránkách hustě popsaných výčtem redaktorů, autorů a spolupracovníků vedle zmínky o Marii Majerové jediným ženským jménem. V D37, 38, 39 a 40 byla také Chana organizační pracovnící, zároveň ale byla i teoretičkou, již si Burian vážil.

66

Vynořuje se tu mechanismus mizení a zapominání. Diskusní partneři i spolupracovníci v čele s Burianem Chanu plně respektovali. Při sedimentaci paměti, vzniku dokumentace a následném historickém průzkumu se však žena snadněji vytratí, zejména pokud se k tomu připojí politické či

65

Ex libris Hana Budínová, 1966
(neznámý autor); do knih předaných
po její smrti odborným knihovnám.

další podmínky marginalizace. Mezi „dalšími osobnostmi“, které obklopují hlavní aktéry kulturního kolektivu nebo diskusního okruhu, se častěji jménem připomenou muži, kdežto ženám se hůře připisují autentické myšlenky. Ostatně, pokud čteme texty, které původně vycházely v periodickém tisku, v knižních souborech a výběrech, dialogický charakter diskursu se vytrácí a posiluje se konstrukt intelektuálního hrdiny jako autorské

individuality. Ve spíše popisné disertaci Jany Drdové se Chana – Marie Bergmannová – objevuje jako autorka, nevynoří se ale jako aktérka (což v tomto případě ještě podpořilo používání pseudonymu). Při historické analýze a interpretaci pak badatel či badatelka nemá důvod k podezření, že by tu scházel někdo, kdo by například objasnil roli Petra Bogatyreva na české intelektuální scéně nebo kdo mohl tvořit komplexnější teoretickou oporu divadelního myšlení E. F. Buriana, než jakou prozrazují jeho vlastní texty.

67

4.

ritica

S Ritou, jejím narozením v prosinci 1931 v Rumunsku a s komplikacemi jména jsme se už setkali v kapitole o její matce. I text, který se záměrně chce věnovat jí osobně, tak ukazuje nezbytnou rodinnou svázanost. Malá tříčlenná rodina byla kvůli nepříznivým okolnostem semknutá. Čím byla Rita starší, tím negativněji to vnímala a ne jeden krok pozdějších let jejího života bude možné oprávněně chápat jako opožděnou revoltu proti rodičům.

Rita, únor 1934.

O předškolním dětství v Praze jsem Ritu poprvé slyšela mluvit až v září 1968. Projížděli jsme autem Německem cestou do Skotska, když Rita s údivem zjistila, že slušně rozumí německy a je dokonce schopna jednoduchého rozhovoru. Němčina se jí nečekaně vynořila díky tomu, že od nejranějšího věku až do útěku před nacisty z Prahy v létě 1939 se o ni starala chůva a pomocnice v domácnosti, česká Němka Lentschi. I když neprožila protektorát, sdílela s drtivou většinou české společnosti vyhrcočně negativní vztah k Němcům, takže cokoli německého, včetně jazyka, odsunula do aktivního zapomnění. Dnes je jen obtížně představitelné, jak pomalu obnovovali především lidé, kteří za války prožili perzekuci či násilí, aspoň minimum vstřícnosti vůči Němcům, Německu i německé kultuře. Pozitivní zážitek ze vzácné cesty do (západního) Německa byl pro mnohé z nich možný teprve v sedmdesátých letech. Rita tedy vyrůstala dvojjazyčně, což byl nepochybně záměr Chany, která v němčině studovala. Stejně jako u volby mezinárodních jmen, chtěla vždy prakticky počítat s otevřeným světem a s tím, že možnost žít v různých kulturních a jazykových prostředích je samozřejmostí. Rita ale po válce žila v prostředí, kde tomu bylo právě opačně. Místo jejího narození v Rumunsku sice patřilo do sovětského bloku, přesto to byla pro každý úřední pohled vždy podivná věc. Její trvalé

kontakty s přáteli a kolegy v zahraničí se ve společnosti diktatury KSČ jevily jako cosi zvláštního, ať už jí přinášely výhody, nebo komplikace.

Rita s Buňou v první třídě, 1938.

Vzepřít se rodičům a někdy kolem dvacítky se osamostatnit Rita prakticky nemohla z řady důvodů, a jen jedním z nich byla poválečná bytová krize. Ve hře nebyla jen tradiční soudržnost židovských rodin, kterou posílila zkušenost holokaustu i u těch, kdo jej

osobně neprožili. Svou formující zkušenost pobytu v Americe měla Rita zcela výjimečnou a jako jedináček neměla nikoho dalšího, s kým by ji mohla sdílet. I když začala v září 1938 chodit v Praze do české školy, kde se učila číst a psát, její rukopis zůstal americký a počítat uměla až do smrti jen anglicky. Od svých osmi do patnácti let Rita chodila do veřejné *elementary junior high school* v New Yorku. Rodina bydlela na 720 Riverside Drive nedaleko Hudson Bridge. Nepříliš vlnitý severovýchodní Manhattan byl přiměřeným místem pro nemajetnou židovskou levicovou rodinu. Že se v těchto místech čtvrti hraničící s Harlemem soustřeďovali čeští Židé, o tom se ale ve vzpomínkách nemluvalo: Budínovi se k nim nechtěli hlásit. Anglicky se Rita učila ve škole a od vrstevníků, její rodiče každodenní praxí, poslechem rozhlasu a čtením novin. Ačkoli náročné podmínky emigrace rodinu nutně semkly, prožitky, které si z Ameriky její členové odváželi, byly odlišné. Buňa si ověřil, že má přesvědčení nezávislé na straně, projevil politickou vstřícnost vůči „buržoazní politice“ a objevil v sobě zaujetí, s nímž obětavě pracoval pro Československo jako svobodně zvolenou vlast a pro Benešovu londýnskou vládu. Chanu obtěžovala nezbytná péče o domácnost, ale bavila ji práce v knihovně. A Rita nevnímala nic jiného než zajímavý a relativně svobodný život a dospívání. Nechtěla z Ameriky odjíždět

68

Rita s Buňou po návratu do Prahy, 1946.

a nezbylo jí nic jiného jen proto, že rodiče při svém rozhodování na patnáctiletou dceru nebrali zřetel. Radikálně odlišné životní možnosti v USA a v Československu ztěžují i myšlenkovou hru „co by – kdyby“, jaký by byla mohla mít život, pokud by byla v Americe zůstala. Přesto v určitém smyslu platí, že rozhodnutí odvézt ji do Československa

Školní představení Státního anglického gymnázia *Sen noci svatojanské*, asi 1948 (foto Ateliér Mráz).

svým rodičům nikdy nezapomněla a pocit, že patří tam a ne sem, v ní zůstal skrytý, ale přítomný. Na zcela zásadní rozhodnutí – které v důsledku vedlo k předčasnému úmrtí – přijmout nabídku Jiřího Dienstbiera jako ministra zahraničí ČSFR, aby se stala velvyslankyní ve Washingtonu, jí počátkem ledna 1990 stačilo pár minut.

RUDÁ RITA

V souladu se svým rovnostářským přesvědčením Chana chtěla, aby v Praze Rita pokračovala ve studiu na veřejném gymnáziu. Brzy ale její nepoddajná povaha a americká školní výchova k sebevědomému

projevu a právu na autonomní názor vedly ke konfliktům s pedagogy a Rita v pololetí přešla na elitní anglické gymnázium na Vinohradech. Její aktivní a pasivní znalost angličtiny byla samozřejmě excelentní, a díky ní se stala i hvězdou školního představení Shakespearova *Snu noci svatojanské*. Trpěla ale nepřízní pedagogů i spolužáků, když se jí přes veškeré úsilí nedařilo ovládnout český jazyk, literaturu a stylistiku na požadované úrovni závěrečných ročníků humanitního gymnázia. Stejně jako kdysi Chana bojovala také s latinou, z níž měla u maturity čtyřku, k tomu trojku z češtiny a dvojku z ruštiny.

V červenci 1947 se v Praze konal první Světový festival mládeže a studentstva, který pro Ritu znamenal impuls k vystoupení z post-emigrační letargie, obrat pohledu od smutku nad ztrátou k budoucnosti, a také první krok k vlastní veřejné politické angažovanosti. Všeobecné nadšení z úlevy konce války posilovalo optimistickou energii budování nového politického systému – a všichni chtěli věřit, že lepšího, než byl ten, který vedl k válečným hrůzám. Na festivalu se v řadách svazu mládeže sešla čtveřice stejně starých kamarádek, které si zůstaly blízké až do smrti; Rita z nich zemřela jako první. Čtyři československé Židovky se spřátelily přesto, že měly za sebou odlišné prožitky války. Andula Weinsteinová (Lorencová) přežila

Rita na II. světovém festivalu mládeže a studentstva v Budapešti, vlevo Kačka Denská, srpen 1949.

v Terezíně, Anka Kovanicová (Hyndráková) měla na předloktí vytetované číslo z Osvětimi, kdežto Kačka (Gertruda Denská-Gregorová) strávila poslední měsíce války schovaná ve stohu u maďarského zemědělce na jihovýchodním Slovensku, kam se původně dostala z Bratislavy na nucenou práci. Se svými kamarádkami Rita sdílela specifickou situaci poválečných Židů: neměla žádné

přátele z předchozích životních etap a ze všech praktických hledisek ani jiné příbuzné než matku a otce. Telavivského strýce, tetu a bratrance viděla jen jednou.

Hned po sedmnáctých narozeninách se na konci roku 1948 stala Rita kandidátkou KSČ a v lednu 1951 řádnou členkou. Už v únoru 1948 však společně s budoucím právníkem Igorem Tomešem založili školskou skupinu svazu mládeže a za SČM se stala členkou akčního výboru anglického gymnázia. To, co stranické posudky nazývaly „vysoce uvědomělá členka strany, oblíbená v kolektivu pro své dobré charakterové vlastnosti, přímé jednání a veselou povahu“, se ovšem nekomunistům jevilo jinak a zapamatovali si ji pod přezdívkou „Rote Rita“. Na tento moment ze svého života zapoměla, aspoň do té míry, že o něm nikdy nemluvila: posudky k prověrkám, na nichž se podílela, mohly spolužákům vsutku velmi negativně ovlivnit život. Vzpomínka profesionálního podvodníka Karla Köchera je trochu zmatená: prý si její posudky chtěli tajně vyfotografovat, což se nepodařilo, tak aspoň varovali ty, o nichž se v posudcích psalo; Köcher se spolužákem museli odejít na jiné elitní gymnázium. Vážněji, jako skutečnou odbojovou skupinu na anglickém gymnáziu, označuje tutéž činnost Jiří Hovorka, který tvrdil, že proti němu svědčila u soudu pro pokus o opuštění

Rita se spolužačkou Milenou Hübschmannovou na Václavském náměstí po latinské maturitní písemce, duben 1951.

republiky; Ritino jméno je ale zmíněno jen nepřímo.

Po maturitě na elitním gymnáziu v květnu 1951 Rita se svou charakteristickou přímočarostí a idealismem trvala na tom, že nechce a nemůže jít na vysokou školu, protože nezná

Všenárodní diskuse o návrhu zákona o národních výborech v Košřích, leden 1954.

život proletariátu. Rok proto pracovala jako zaučená dělnice na revolverovém soustruhu ve Waltrovce, tehdy n. p. Motorlet, závod Jana Švermy v Jinonicích. Podobně jako když její otec studoval ve dvacátých letech slaboproudou elektrotechniku – které nikdy neporozuměl – jen proto, aby byl užitečný společnosti při industrializaci a očekávané socialistické modernizaci, zvolila si Rita ideologicky preferovaný obor ekonomie. Na tehdejší Vysoké škole ekonomických a politických věd nejprve studovala ekonomiku průmyslu, přednášky ale považovala za hloupé a nebavily ji. Po čtyřech letech přešla už na Vysoké škole ekonomické

na obor politická ekonomie. Studium se, kromě přestupu, z řady důvodů protahovalo. Vedle zdravotních problémů – celý život trpěla vleklými gynekologickými potížemi – především proto, že se na ně po většinu času příliš nesoustředila. Mladí českoslovenští komunisté se po celé desetiletí až do poloviny padesátých let chovali, jako kdyby byli také generací „profesionálních revolucionářů“ z meziválečných desetiletí: očekávalo se od nich, že jejich největší životní náplní bude organizační práce pro stranu, agitace a pracovní brigády. Ritě to muselo připomínat vzpomínky na mládí jejích rodičů. Sdílela jejich politické přesvědčení, a to byl další důvod, proč pro ni generační vzpoura měla paradoxní podobu ještě silnějšího stranického nasazení, než jakého byli po zklamání před deseti lety schopni oni sami. Zároveň ale měla trvale před očima varování, že odevzdat se straně naplno je příliš riskantní strategie. Brzy si ostatně museli začít uvědomovat i všichni její vrstevníci, že je to stejně především hra, či dokonce manipulace. Mladé komunistky a komunisté nebyli skutečnými subjekty strany, která byla nekompromisně řízena shora a zvenčí. Rita byla v letech svých studií příkladnou aktivistkou a věnovala se velkému množství funkcí v podnikových, školních, okresním i krajském výboru ČSM i KSČ, mnoho času jí zabrala přednášková činnost na nesčetných stranických školeních,

Rita se Zdeňkem na Václavském náměstí, únor 1955.

v letech 1952–1956 byla i poslankyní ONV v Košířích. Kromě práce vedoucí na dětských táborech se zúčastnila v letech 1951 a 1953 dvou měsíčních brigád na stavbě mládeže v Ostravě, kde ji dokonce ocenili pracovním vyznamenáním. Díky všem těmto aktivitám

se naučila vysvětlovat komplikované otázky marxismu-leninismu velmi srozumitelně, což jí pak dodávalo sebejistotu v následujícím desetiletí její pedagogické činnosti.

71

MILOSTNÁ KORESPONDENCE

Zatímco oba příběhy žen starší generace vypadají aspoň v retrospektivě rodinných vzpomínek jako jedinečná partnerství a jiní muži než manželé se v nich neobjevují, o Ritě v generaci dospělé po válce to už neplatí; možná ale jen máme z bližší doby více informací. Jako vážnou známost předvedla rodičům Zdeňka Stacha, vztah ale navzdory počátečnímu korespondenčnímu romantismu nevydržel jeho vojenskou službu v roce 1949. Hned poté se Rita seznámila se svým osudovým mužem Zdeňkem Mlynářem, i když vzájemná láska vznikla až o pět let později. Jejich vztah byl od začátku poznamenán odlišností prostředí obou rodin i psychologickou závislostí Zdeňka na Vlastě. Ta nikdy příliš originální rodinu Budínových v oblibě neměla, Zdeněk ale měl k předválečným komunistům velký respekt a zejména si vážil Chany.

Od roku 1950 byl Zdeněk jako jeden z vybraných komunistických studentů na Lomonosovově státní univerzitě v Moskvě, kde studoval práva. Ojedinělým zdrojem poznání počátků jejich vztahu je soubor oboustranně

Rita se Zdeňkem v Hořovicích,
červen 1955 (foto Zdeněk Mlynář).

dochované milostné korespondence od srpna 1954 do července 1955, tedy v průběhu posledního roku Zdeňkova moskevského studia. Hned v prvním dopise čteme: „Já jsem, Rito, ve své podstatě v osobním životě slaboch – to je jediné, co vím určitě. Já se z toho nemohu dostat tím, že si budu dávat závazky. To jsem už zkusil a dopadlo to stejně. Tohle může u mne zmizet jenom ve společném životě s ženou, která dokáže být vedle mne,

72

**V Hořovicích, červen 1955
(foto Zdeněk Mlynář).**

samostatně jako člověk, ale přitom s láskou. [...] Milá moje, já Tě mám rád a Ty teď mě máš cele. Ale máš mě takového, jaký jsem ve svém osobním životě, v tom stavu, do jakého jsem se sám (při mírné pomoci zvenčí) dostal. A to máš dárek podle mého soudu dost nezáviděníhodný.“ Zmíněným závazkem byl jeho sňatek s českou studentkou literární vědy Evou Dušánkovou v Moskvě. Po dvou letech se rozvedli a ona se později stala

manželkou spisovatele Jiřího Šotoly. Rita odpověděla s pochopením: „...jsem dnes tak jednoznačně a úplně a zcela zamilovaná jako nikdy v životě. To nesmíš ale pociťovat jako tíhu nebo závazek jakéhokoliv druhu. Já Tě chci jen úplně ‚svobodně‘, tak abys cítil, že beze mě bys byl moc nešťastný – jinak ne, i kdyby to pro mne znamenalo nesmírně mnoho.“

Vedle milostných vyznání a psychologizujícího sebezpytování je korespondence půvabnou směsí referátů o výstavách, četbě, divadle a kině včetně úvah o povaze socialistického umění, zpráv o vysokoškolské práci a o každodenním životě. Rita posílala i podrobné informace o komplikovaném pořizování nových oděvů v letech po ukončení přídělového hospodářství. Děkovala stejně za balík deseti krabic pravého kaviáru jako za nové komsomolské odznáčky. Zároveň si oba mladí komunisté a svazáci psali nejen vážně, ale často i hravým jazykem ironického odstupu a humoru o hodnocení velkých a malých politických událostí, protože to bylo to, co je oba intenzivně zajímalo. Psali s vědomím, že poštu čtou cenzori obou zemí a místy je zřejmé, že potenciálně citlivější věci se odkazují na minulé nebo budoucí rozmluvy. Přesto se podařilo Ritě dostat do maléru s StB. Ta ji i Buňu vyslýchala kvůli dopisu, k němuž přiložila zábavné výpisky

z neuměle formulovaných psaní nevzdělaných lidí národním výborům.

73

Zdeněk svou skeptickou zkušenost z pobytu v Sovětském svazu zpětně popsal v knize *Mráz přichází z Kremlu* (1978). Osobní a dlouhodobé poznání materiálně bídne a zároveň násilně usměrňované existence lidí v Sovětském svazu přivedlo většinu mladých studujících komunistů, kteří byli do SSSR posíláni po pečlivém výběru, k nezbytnosti přehodnotit představy, s nimiž tam přijeli. Museli si připustit, že realita Sovětského svazu pod Stalinovou vládou i po jeho smrti není realizací marxistickoleninského ideálu ekonomicky i politicky spravedlivé společnosti, a že je ve skutečnosti ve vleku ruské kulturní tradice. Zdeněk patřil k těm ne příliš početným absolventům sovětského studia, kteří díky tomuto prožitku jasně rozlišili mezi vlastním marxistickým a komunistickým přesvědčením a doktrínou komunistické strany, respektive Sovětského svazu. Chanu a Buňu jeho svědectví věcně příliš překvapit nemohla a jak konkrétně zapůsobila na Vlastu, nevíme. Rita je bez potíží přijala už proto, že totéž nastavení znala od svých rodičů. Korespondence dosvědčuje, že silným momentem vzájemné přitažlivosti Zdeňka a Rity byla sdílená situace vysoce inteligentních a v dobovém měřítku i relativně vzdělaných mladých komunistů, kteří vědí,

že nemohou věřit straně, ale zůstávají přesvědčeni o smyslu marxismu, o ideálech komunismu a o budování socialismu. Stejně jako u Chany a Buni to nebyl ani rozpor ani paradox, ale osobní politické přesvědčení tak autentické, že je nemohla vyvrátit ani slabost či dokonce proradnost stranické organizace. Zároveň ovšem tato pozice v sobě nesla trhlinu, která se postupem šedesátých let zvětšovala: nejen že strana není nositelkou historické pravdy, ale kritériem pravdivosti učení marxismu zjevně nemůže být praxe. Odtud vyplývala potřeba nového pojetí – či dobovým jazykem řečeno revize – marxismu. Zdeněk ani Rita, stejně jako její rodiče, se ovšem nezabývali filosofickou analýzou, nýbrž souvislostmi v politice a ekonomice.

74

Jak vyplývá ze zmíněné korespondence před svatbou, Rita věděla o Zdeňkově zálibě v temném sebezpytování a obviňování i o jeho sklonu k závislosti na alkoholu. Vypadá to, že docela banálně věřila, že jejich vztah je natolik silný a výjimečný, aby neblahé tendence překonal. Stejně banální je, že se to nepodařilo a po pěti letech od svatby se začal prudce zhoršovat. Od svých rodičů Rita znala model partnerství založeného na věrném kamarádství, duševním souznění a společné politické angažovanosti, avšak nezatěžovaného komplikovanými emocemi. Přesto – či právě proto? – ji přitahoval vztah, který byl jimi

naopak naplněný. Ve třiceti a s tříletým dítětem musela v roce 1961 konstatovat, že její manžel je pohledný a přitažlivý, velmi inteligentní, profesionálně úspěšný a s kulturním rozhledem, a že se rád láskyplně věnuje dítěti. Jenže zároveň se často nedokázal kontrolovat v pití alkoholu. Propadal výbuchům agresivity až násilnosti, podléhal depresivnímu naladění, psychicky ji manipuloval, soustavně ji klamal s jinými ženami. Podle tehdy propagovaných teorií se jí s tím svěřoval a probíral s ní i sexuální problémy, které jej při oněch vedlejších vztazích trápily. Nakonec se několik týdnů po narození druhého dítěte, syna, psychicky zhroutil a s diagnózou „neurastenicko-depresivní neurózy“ po hospitalizaci ve Výzkumném ústavu psychiatrickém v Bohnicích a odpočinku na výjezdním pracovišti ČSAV v Tupadlech, od rodiny odešel. Vleklé peripetie opakovaných Zdeňkových příslibů opětovného navázání intimního vztahu a jejich rušení trvaly ještě patnáct let.

Vzali se v lednu 1956, když Ritě bylo čtyřiaadvacet. Fotografie z civilního sňatku se řadí do žánru svateb pražských – tehdejšími slovy řečeno pokrokových – intelektuálů od počátku padesátých let: na schodech smíchovské radnice vidíme novomanžele s rodiči prakticky bez jakékoli viditelné narážky na to, že jde právě o svatbu, žádné

Svatební fotografie Rity a Zdeňka, leden 1956.

závoje, bílé šaty ani květiny. Rita využila okolnosti, že měla na únor zamluvený jeden z úplně prvních možných zájezdů do Moskvy a Leningradu a nestihla by už vyřídit doklady na nové jméno, aby si ponechala příjmení Budínová. Druhým podnětem byla skutečnost, že první Zdeňkova manželka byla už zpátky v Praze, zatím s příjmením Mlynářová. Přesto šlo zároveň o jasný signál uvědomělé samostatnosti a o poměrně neobvyklý krok. Meziválečná tradice emancipovaných žen spíše spočívala v užívání dvojího příjmení, jak to bylo typické pro řadu političek ženského hnutí (i když někdy šlo v případě dvojitých příjmení o jména prvního a druhého manžela). Jako dítě s odlišným příjmením od matky

jsem celou školní docházku trpěla stále znovu vznikajícími komplikacemi – kdo smí podepisovat domácí úkoly? – a obvyklá interpretace okolí byla ta, že jsem dcerou tzv. svobodné matky. V šedesátých letech to ještě bylo jasně stigmatizující.

MATKA A DOMÁCNOST

Rita s manželem bydleli společně s jejími rodiči. Po narození dítěte dva roky po svatbě získali přidělem velký byt v příjemné rezidenční čtvrti v Bubenci, U zeměpisného ústavu 2, o němž už byla zmínka v kapitole o Chaně. Za 5000 Kčs půjčky na zařízení vybavili svůj pokoj v aktuálním bruselském stylu ve verzi navazující na českou funkcionalistickou tradici a produkované Družstevní prací. Kromě knihoven a Zdeňkových krabic se sbírkou střevlíků byly na zdi reprodukce Zrzavého bárek v normanském přístavu a abstraktní kompozice od Miróa. Rodina měla nejisté příjmy, ale přesto pokračovala v životním stylu závislém na zaměstnávání hospodyně. K mým raným vzpomínkám z počátku šedesátých let patří paradoxní dohadování s hospodyní paní Palmovou o tom, co má vařit, když je pár dní před výplatou a nejsou peníze. Když měla v pondělí volný den, chodili jsme na večeři do blízké restaurace.

Všichni v domácnosti překlenuvali potřebu dalšího výděлку překlady. V dopise Rity rodičům v červenci 1957 čteme: „Máme se dobře. Zdeněk pilně překládá Kardelje pro ústav [studie jugoslávského teoretika Edvarda Kardelj pro Ústav státu a práva ČSAV], bude z toho asi 1500 Kčs, které moc nutně potřebuje na šaty, protože ty šedivé se začaly hrozně trhat.“ Oblečení je vůbec jedním z důležitých témat mnoha Ritiných dopisů rodičům i Zdeňkovi z padesátých a šedesátých let. Stejně jako Chana i Rita odmítala doma šít či plést. Ačkoli se ve Vídni učila švadlenou – možná spíš právě proto – byla pro Chanu historka o staré panně jménem Slominskicche z Kamence Podolského hořce humorným argumentem pro to, že obsluha domácích prací se prostě stihnout nedá, pokud si má žena zachovat přičetnost: dostala se prý do blázince, když slíbila ušít svatební šaty najednou třem rodinám. Svatby se pak nemohly konat, protože to samozřejmě nestihla. Chana i Rita si po celá padesátá a šedesátá léta nechávaly oblečení šít, někdy i v bývalých luxusních salonech, které se nyní pro ně staly finančně relativně dostupné. Neváhaly si na to přivydělávat. Přátelé ovšem s úsměvem říkali, že ve skutečnosti šetřily na Buňovi. Ten se dušoval, že je mu oblečení opravdu upřímně jedno a skutečně nevlastnil žádný formální oblek, natož klobouk.

Rita s Ivanem Svitákem na plese filosofů
v Praze, leden 1959.

V době ukončování vysoké školy Rita přeložila pro Československou společnost pro šíření vědeckých znalostí knihu *Původ křesťanství* od Archibalda Robertsona, britského propagátora ateismu a od roku 1938 člena tamní komunistické strany. Vyšla s doslovem Ivana Svitáka v roce 1958 jako jeden z úvodních svazků edice Malá moderní encyklopedie. Překlad dokončovala těsně před porodem. Zároveň po šesti letech studia v sedmadvaceti letech dopsala diplomovou práci na Vysoké škole ekonomické, obhájila ji s tříměsíčním dítětem a 18. června složila stánice. Když začátkem července získala tzv. umístěnkou na Karlovu univerzitu, bylo jasné, že se podobně

jako její matka nenechá mateřstvím odvést od vlastních aktivit a připravit o pracovní místo, o které stála. Sociální situace a podmínky ovšem byly od těch Chaniných před třiceti lety odlišné. Dceru narozenou v lednu 1958 Rita mohla svěřit modernímu a bezplatnému veřejnému systému zdravotní a sociální péče: po prázdninách nastoupila na Karlovu univerzitu jako asistentka Katedry politické ekonomie a já jsem na konci prázdnin šla do jeslí (ano, na tomto místě musím na chvíli vstoupit do příběhu sama za sebe). Představu o žádoucím ideálu kolektivistické výchovy od nejranějšího dětství hlásala nejen stranická a státní propaganda. Rita ji zároveň znala z vyprávění o izraelských kibucech a byla pro ni sama o sobě nespornou pozitivní hodnotou. Ranou a na dnešní poměry neuvěřitelně přísnou disciplinaci už od kojeneckého věku navíc prosazovaly v polovině 20. století i mezinárodní lékařské a psychologické autority. Rita se o výchově radila hlavně s odbornou literaturou – u nás to byl Zdeněk Matějček, z Ameriky Benjamin Spock; oba v prvních vydáních svých dlouhodobě populárních knih doporučovali například kojit podle hodin a nikoli podle potřeb dítěte, nechávat kojence spát samotné v místnosti a nereagovat na pláč pozorností, či striktní hygienický výcvik už před koncem prvního roku.

Naprostá většina dětí tehdejších generací navzdory všemu prošla jeslemi a školkami úspěšně. V našem případě se ale k vysokým nárokům připojila vrozená nedostatečná odolnost a málem došlo k tragédii. Po šesti týdnech v jeslích jsem onemocněla těžkým oboustranným zánětem středního ucha. Operace s trepanací lebky osmiměsíčního kojence měla tehdy celosvětově hroznou osmdesátiprocentní prognózu úmrtí. Nemocnice na Bulovce byla však v roce 1958 zjevně na světové úrovni a operace byla úspěšná (i když péče o dlouhodobé následky v následujících desetiletích už nedokázala udržet krok s rozvojem medicínského poznání na Západě). Celé dva měsíce hospitalizace směla Rita dítě vidět pouze na dálku přes sklo. Když matce vraceli desetiměsíční mimino a lékař naléhal, aby už do jeslí nešlo, Rita jeho otázce, zda opravdu nezbytně musí pracovat na plný úvazek, zprvu vůbec nerozuměla. Zůstat v domácnosti pro ni nepředstavovalo relevantní životní volbu. Práce vysokoškolské asistentky se nevzdala, během prvního roku, kdy bylo nutné dohánět opožděný vývoj, pomáhala hospodyně Stázi. Řešením se pak stal jakýsi návrat k předválečné situaci. Navzdory velké finanční náročnosti – a ještě větší neobvyklosti – našli pro mne v sousedství pečovatelku, která mne každý všední den ráno vyzvedla a po čtvrté odpoledne vrátila domů;

Promoce na Vysoké škole ekonomické, červen 1958.

teprve poslední rok před školou jsem chodila do školky.

POLITICKÁ EKONOMKA A KANDIDÁTKA VĚD
Mezi třicítkou a čtyřicítkou se Ritě život rozjel na plné obrátky. Pro rekonstrukci její veřejné činnosti v tomto desetiletí ale bohužel nejsou dostupné dostatečně informativní zdroje. V roce 1961 získala na Karlově univerzitě pozici odborné asistentky. Díky příslušnosti ke stranické inteligenci a zároveň znalosti angličtiny absolvovala v letech 1962 a 1963 dvě semestrální stáže na Université Libre v Luxemburgu a 1967 stipendijní pobyt

**Rita s dcerou, léto 1958
(foto Zdeněk Mlynář).**

na univerzitě v Uppsale ve Švédsku. 1964 Rita dostala na univerzitě trvalý pracovní poměr s podmínkou, že do konce června 1970 předloží habilitační práci. V letech 1963–1965 byla na aspirantském studijním pobytu v Ekonomickém ústavu ČSAV vedeném Otou Šikem a v říjnu 1966 – třičtvrtě roku po narození druhého dítěte – zde obájila kandidátskou práci *Zdroje akumulace v USA*

**Rita s dcerou v kočárku v Bubenči, ulice
U zeměpisného ústavu, zima 1959
(foto Zdeněk Mlynář).**

⁷⁷ *v letech 1929–1964.* Neméně dynamický byl v tomto desetiletí i její osobní život. Na podzim 1963 strávila několik měsíců rehabilitací po automobilové nehodě (Zdeněk využil svého dobrého postavení k tomu, že rok předtím získal tehdy ještě velice vzácné osobní auto), v následujícím roce se rozhodla pro potrat. Celou dobu přednášela politickou ekonomii nejen na Filosofické fakultě, ale i na

**Průkazová fotografie Rity 1966.
(foto Fotografia závod 101).**

Fakultě žurnalistiky a pro zahraniční studenty UK; byla rovněž aktivní v základní organizaci KSČ na Právnické fakultě. Při narození syna Vladimíra v lednu 1966 Rita zajistila externí chůvu rovnou. Tentokrát už opravdu musela osm měsíců po porodu do práce nastoupit, aby bylo z čeho žít. Zdeněk totiž od rodiny hned v březnu odešel, i když ke své budoucí manželce Ireně Dubské se nastěhoval až

**Rita v době rozvodu, s Buňou a dětmi,
květen 1967.**

koncem roku a rozvod byl potvrzen na jaře 1967. Stal se v tomtéž roce zaměstnancem aparátu KSČ s příslušně vysokým platem, takže alimony byly zpočátku nadstandardně vysoké. První splátka ale dorazila až po roce a Rita si za ni koupila kožich a auto Wartburg. V létě roku 1968 se pak tvrdohlavě a navzdory všemu donutila naučit se řídit, i když dobrou řidičkou se nikdy nestala a řízení ji netěšilo. Potřebovala ale sobě i Zdeňkovi dokázat, že zvládne být plně samostatná.

Zdeňkem zprostředkovaná ztráta iluzí o sovětském modelu socialismu nejprve

koncem padesátých let posílila Ritin odborný zájem o socialistické myšlení britských a amerických politických ekonomů: z dnešní perspektivy to zní trochu neuvěřitelně, ale nezapomínejme, že právě Velká Británie padesátých a šedesátých let patřila mezi státy s největším rozsahem socialistických prvků v ekonomice mimo sovětský blok a vlivná Kenyesova ekonomická teorie o roli státu vznikla v rámci Amerického *New Deal* ve třicátých letech. Dnes je u nás celá politická ekonomie odsouvána do zapomnutí a česká wikipedie ji označuje za „částečně zaniklé odvětví“. V šedesátých letech však právě naopak představovala jedno z aktivních ohnisek samostatné československé intelektuální produkce marxismu. Rita se specializovala na dějiny ekonomických teorií a politickou ekonomii kapitalismu. Ekonomie jako klíčový obor socialistického státu s centrálně řízeným hospodářstvím požadovala, aby ji podpírala původní teoretická konstrukce. Ekonomické teorie byly nejautentičtější rozvinutím samotného Marxe a na konci padesátých let se osvobodily od závislosti na sovětské vědě. V rámci preferovaného oboru ekonomie v socialistickém Československu šlo o okrajovou niku, která se zabývala nikoli aktuální domácí praxí se všemi jejími těžkými problémy a napjatým vztahem k reálné politice, ale zadáním tohoto oboru bylo

78

analyzovat v kritické marxistické perspektivě ekonomickou teorii kapitalistických zemí, a to nejen retrospektivně, nýbrž i v současnosti. Mezi typické příklady diskutovaných témat patřila teoretická konstrukce hodnoty zboží v podmínkách socialistické ekonomiky, možnosti regulovaného trhu, vysvětlení funkce růstu v plánované ekonomice nebo pracovní teorie hodnoty, jíž Rita věnovala původní studii. Rita se účastnila rozsáhlých diskusí vedených na stránkách časopisu *Politická ekonomie* a na konferencích. Byla přímo v centru internacionalizace oboru nejen díky svým relativně početným stykům se zahraničními ekonomy, ale také díky překladatelské činnosti. Velkým výkonem bylo 1200 stran překladu objemného svazku základní angloamerické učebnice *Ekonomie* od Paula Samuelsona. Pod překlad se spolu s ní podepsal i vedoucí jejího pracoviště Bohumil Urban, autorsky ale šlo o její dílo a Rita k němu napsala i výkladovou studii. Vydání plánované na rok 1970 už ale bylo staženo a podle vzpomínky Václava Klause text koloval mezi ekonomy jako strojopis. Když v roce 1991 Samuelsonova kniha vyšla v údajně novém překladu, Rita byla přesvědčená, že jen upravili její práci; dokazování plagiátu se ale už nechtěla věnovat.

79

Soustavně rovněž recenzovala a komentovala publikované práce hlavních osobností

ekonomie kapitalismu. K jejím dnes dohledatelným publikacím patří kapitola sborníku *Eseje o teoriích ekonomického růstu* z roku 1967. „Racionální jádro Schumpeterovy teorie, nehledě na její apologetické a ideologické funkce, spočívá v samém kladení otázky a ve snaze zodpovědět, co způsobuje ekonomický rozvoj a růst výrobních sil jako určující faktor rozvoje společnosti a jaký je mechanismus uskutečnění technického pokroku ve výrobě v podmínkách kapitalismu. [... Kapitalistický vývoj] vede k historicky nebývalému rozvoji výroby a vnáší v nebývalém rozsahu vědu do výroby, jež neustále revolucionizuje výrobní proces.“ Výzkum ekonomických teorií kapitalismu fakticky představoval systemizovanou skulinu, kterou do ekonomického myšlení nutně musely pronikat návrhy nedogmatických řešení. Jak to zpětně charakterizoval reprezentant mladší generace Václav Klaus: „Kromě úsilí o ekonomické reformy sehrál Ekonomický ústav ČSAV významnou, možná ještě významnější roli v kultivaci ekonomického myšlení u nás, v obhajobě standardní ekonomie a v přenášení západních ekonomických doktrín a jejich jednotlivých poznatků a instrumentů do našeho prostředí. Klíčovou roli v tom hrál odbor výzkumu soudobého kapitalismu a nemarxistických ekonomických teorií [...] kde působila i Rita Budínová.“

80

81

Paralelně s působením v Ekonomickém ústavu Rita patřila i do jiné skupiny politických ekonomů, kteří měli také značný vliv, i když docela jiným způsobem. Přednášela totiž na Karlově univerzitě, kde politická ekonomie patřila do souboru povinného marxismu-leninismu. Katedra (později Institut) politické ekonomie byla samostatná a sídlila sice na Právnické fakultě, avšak obsluhovala i ostatní univerzitní fakulty. V jejím rámci patřila Rita ke skupině působící na filosofické fakultě a na fakultě žurnalistiky. V roce 1966 došlo k reorganizaci výuky tzv. společného základu včetně marxismu-leninismu. Jejich skupina byla přesunuta přímo na filosofickou fakultu, kde se podařilo zřídit oddělený (byť nediplomový) studijní obor Politická ekonomie. Ta se tak mohla na jedné straně distancovat od výuky ekonomické praxe na VŠE nebo na technikách a přidat se ke společenským vědám. Na druhé straně se rovněž mohla distancovat od banalizující úrovně tzv. vědeckého komunismu, stejně jako to v téže době udělaly na filosofické fakultě marxistická filosofie a dějiny KSČ a dělnického hnutí. Práce při vysokoškolské výuce a vědeckém výzkumu Ritu velmi uspokojovala. Těšilo ji, že se jejich skupině podařilo na filosofické fakultě politickou ekonomii uvolnit z příliš prakticistního zaměření a že se na jejích vlastních kurzech vedly bouřlivé a otevřené diskuse – k jejím

82

posluchačům patřili například Jiří Müller, Zdeněk Pinc i Jan Palach. Její pedagogickou dovednost a originalitu oceňovaly nejen posudky v habilitačním řízení, ale i studenti, kteří si cenili její ideologické nepředpojatosti.

OSMAŠEDESÁTÝ A HABILITACE

Rok Pražského jara představoval pro Ritu stejně jako pro ostatní v jejím okolí vyvrcholení dosavadních intelektuálních i politických snah. Soudě podle posudků z prověřování při „očistném procesu“ po jeho pádu se Rita aktivně podílela na činnosti základní organizace KSČ na Právnické fakultě a byla i její předsedkyní, nic přesnějšího se ale už zjistit nepodařilo. Přibylo popularizačních textů v *Literárních novinách* i jinde, a hlavně dlouhých domácích politických večírků, naplněných hlasitými a bouřlivými spory o budoucnost ekonomické a politické reformy. Zároveň ale musela Rita dost času věnovat péči o teprve dvouletého syna a překonávat trauma rozchodu a rozvodu. Za honorář za kurz o ekonomice ČSSR, realizovaný pro *Centro di Studi Economici e Sociali* v jihoitalském Sorrentu, Rita strávila tři týdny na pravé italské dovolené, u moře i s prohlídkami památek od Benátek po Pompeje, byť by si ji asi byla představovala jinak než s desetiletou dcerou a pětadesátiletým otcem. Nikdo netušil, a pokud tušil, nechtěl si připustit, že to není

začátek krásné budoucnosti, ale poslední zahraniční dovolená na dalších dvacet let.

Na podzimní semestr 1968 měla Rita domluvený tříměsíční pobyt a výuku na univerzitě ve skotském Glasgow s tamním profesorem politické ekonomie Alecem Novem. Ranní zprávy 21. srpna ji zastihly s dětmi na dovolené na Dobré Vodě u Telče. Buňa spolu s A. J. Liehmem a jeho synem Štěpánem Bendou za tři dny odjeli k hraničnímu přechodu s Rakouskem v nedaleké Nové Bystřici a odešli do exilu: panovaly totiž vážné obavy, že se sovětská armáda zachová stejně jako Rudá armáda v květnu 1945 a podle připravených seznamů začne odvážet vytipované lidi na Sibiř. Ani Zdeněk nemohl podat uklidňující informace. Podpořil Ritu v tom, aby do Skotska odjela i s dětmi a pomohl jí vyřídít doklady. 2. září naložila do zánovního Wartburgu desetiletou dceru a dvouletého syna a vyjela nejprve do Vídně. Po třech týdnech pobytu ve velké vile ochotných přátel Löw-Beerů jsme pak vyrazili na cestu napříč Německem, o níž padla zmínka v úvodu této kapitoly. Překvapení čerstvé řidičky z jízdy po dálnici, na níž neplatilo omezení rychlosti, se blížilo spíš návalu strachu. Největší nápor na němčinu spočíval v nutnosti vysvětlovat u čerpacích stanic požadavek nejprve smísit benzin s olejem, než je bylo možné nalít do nádrže

východoněmeckého dvoutaktního automobilu. Pětidenní cesta přes Německo, Holandsko a trajektem do Newportu skončila při příjezdu do Glasgow Ritiným šokem, že místním dělníkům, jichž se ptala na cestu, nerozumí ani jediné slovo. Ačkoli do Skotska brzy přijel i Buňa, zbyl boj s otopným systémem spočívajícím v krbovém ohni i hlídání sotva tříletého bratra na mně; nechodila jsem to pololetí vůbec do školy. Zdeněk už před koncem listopadu rezignoval na protest proti politice vedení KSČ na své stranické funkce a varoval, že je třeba počítat s výrazným zhoršením situace. Rita s Buňou tedy nemohli sdílet iluze o dalším vývoji, rozšířené mezi českou inteligencí, přesto se rozhodli, že se po skončení trimestru vrátíme do Prahy. Hlavním motivem pro ně byla nechuť k další emigraci, protože věděli, jak náročné takové přesuny jsou. Ale v nemenší míře také aktivní potvrzení zvolené české, přesněji československé identity. Cesta domů na počátku prosince byla tentokrát delší s dvoutýdenní zastávkou v Paříži u bývalé sekretářky *Kulturní politiky*, nyní pracovnice československého velvyslanectví Věry Kratochvílové.

Když rekapitulujeme množství Ritiných aktivit v těchto letech, neudiví, že využila možnost předložit v květnu 1969 jako habilitační spis nikoli ucelené pojednání ale soubor statí,

který spojovalo téma kritiky ekonomických teorií kapitalismu. Cílem také bylo habilitaci urychlit, protože po nástupu Gustáva Husáka v dubnu bylo zřejmé, že dojde k ostrému konfliktu s poraženými reformisty ve straně. V listopadu 1969 Ritinu habilitaci schválila vědecká rada Právnické fakulty na základě kladných posudků Františka Šamalíka, Karla Kouby a Karla Pince. Nejpodrobnější posudek napsal poslední z nich a shrnul v něm Ritino odborné hodnocení: „Budínová vykonala velmi mnoho k tomu, aby byl český čtenář obeznámen s významnými postavami západní ekonomie XX. stol. Není asi přehnané říci, že většinu toho, co dnes u nás ví odborná veřejnost o Schumpeterovi, je zprostředkováno Budínovou. Patrně tomu tak bude v blízké budoucnosti též v případě Samuelsonově; nejen proto, že je autorkou recenzního článku, ale zejména a především proto, že je překladatelkou Samuelsonovy učebnice *Economics*, která snad v blízké době vyjde. Překlad této knihy je sám o sobě záslužným vědeckým dílem. Souvisel totiž s nutností vytvořit adekvátní českou ekonomickou terminologii. [...] Teoretická stať o problematice pracovní teorie hodnoty je rozsahem nevelká, avšak svou teoretickou podnětností mimořádně významná. Budínová v ní přichází s pokusem o originální řešení velmi komplikovaných teoretických problémů.“ Při odvetném útoku normalizační

ekonomie se stal Samuelson jako reprezentant tzv. neoklasické ekonomie, jež byla pro marxisty inspirativní, exemplárním nepřítelem. Jedním z provinění, jež zmiňoval *Nástin kritické analýzy společenských věd, zejména v ČSAV z května 1971*, bylo „systematické rozšiřování buržoazních teorií na úkor politické ekonomie socialismu“: tedy právě výsledky Ritiny práce.

Titul docentky, na němž jí velmi záleželo, už po vyloučení z KSČ v prověrkách roku 1970 Rita nedostala. Byl jí udělen zpětně až po dvaceti letech. V každém případě skutečnost, že dosáhla nejen hodnosti kandidátky věd, ale zejména habilitace, prokazuje že Rita nebyla jen pomocnou překladatelskou silou, ale samostatně uvažující teoretičkou politické ekonomie. V československé ekonomii šedesátých let působilo hodně žen. Například v desetičlenné pracovní skupině pro studium teorií mechanismu fungování ekonomiky, jíž se Rita v roce 1967 účastnila, bylo genderové zastoupení vyrovnané. Kolik žen získalo tituly kandidátky věd a zejména docentky nelze zatím ani odhadnout. Rita habilitace dosáhla v těsném závěsu za svými spolupracovnicemi a zároveň blízkými přáteli Václavem Müllerem a Jindřichem Janišem, který působil na katedře politické ekonomie na Strojní fakultě ČVUT. Na rozdíl od nich ale nebývá ve vzácných rekapitulacích vývoje

84

československé ekonomie zmiňována, nejvýš se tu a tam objevuje jako překladatelka; její zásadní tehdejší přínos a význam zpětně oceňuje jen výše citovaný Václav Klaus. Jiný z textů k habilitačnímu řízení konstatoval, že „je příslušnicí moderního, protidogmatického proudu v marxistické historii ekonomických teorií. Přitom setrvává rozhodně na marxistických pozicích.“ Rekapitulace československé ekonomie šedesátých let totéž po čtyřiceti letech formulovala slovy: „Chápali marxismus jako otevřený systém poznatků, který je schopen vsřebat postupy a témata například neoklasické a keynesovské teorie, přičemž se stále cítili být součástí socialistického tábora.“

85

VYLOUČENÍ, VYHAZOV, ZÁKAZ
Intenzivnějším zásahem do života nežli narození obou dětí, rozvod i pokus o emigraci byl pro Ritu zákaz vykonávání pedagogické a vědecké práce i cestování do zahraničí, který následoval po čistkách v roce 1970. Na podzim byla z KSČ vyloučena jako exemplární případ tzv. pravicového revizionismu. Byla to jednoznačně pomsta na ní samotné za její vlastní aktivity, jak vědecké, tak za působení ve výboru ZO KSČ na právnické fakultě, a nikoli jen odvozeně od Zdeňka; ostatně jejich rozvod byl v té době v pražské společnosti dobře známým faktem. Ihned poté v listopadu 1970 podepsal jménem Karlovy

171

univerzity tehdejší rektor MUDr Bedřich Švestka výpověď. Ta ale nebrala ohled na to, že vzhledem k §47, odst. 2 tehdejšího Zákoníku práce byla Rita „osamělou pracovníci trvale pečující o nejméně jedno dítě mladší 15 let“. Univerzita ji tudíž nemohla bez dalšího propustit, ale měla povinnost jí zajistit jiné přiměřené zaměstnání. To se však vlekl až do roku 1974 s neustálými spory o výklad „přiměřenosti“. Protahování bylo iritující, ale bylo v Ritin prospěch. Nejen že po tu dobu dostávala aspoň základní plat, ale především měla nezbytné „razítko v občance“, tedy potvrzení o tom, že je řádně zaměstnána – bez něj nepomohlo ani potvrzení o placení daní a hrozilo obvinění z trestného činu tzv. příživnictví. Mohla proto díky protahování výpovědi z univerzity skutečně vydělávat, totiž překladatelskou a tlumočnickou prací. Ta se realizovala přes povinného institucionálního prostředníka, v tomto případě Pražskou informační službu (PIS) a částečně i Mezinárodní organizaci novinářů. Tlumočnictví bylo dobře placené, je to ale psychicky značně náročná práce. Jak to charakterizovala tehdejší Ritina kolegyně a přítelkyně Zdena Tominová: „Tlumočila jsem nejrůznější obory. Na technických konferencích, na lékařských symposiích, o sváření za studena stejně jako o rakovině hrtanu. [...] Je to povolání, které bere člověku individualitu. Profesionální

86 tlumočnick musí jazykově vstřebat cizí obor až pod kůži, aby pak mohl ve čtyřech dnech z týdne prostředkovat cizí myšlenky přesně, co nejpřesněji, tak věrně, že v dalších třech dnech, které má i třeba pro sebe, už nedokáže myslet volně po svém.“ Zajímavou prací za to v sedmdesátých letech bylo Ritino tlumočení amerických filmů pro ideovou komisi, která rozhodovala o tom, které filmy se zakoupí pro distribuci v Československu; jednou se za mé spolupráce pokusila i o titulky k filmu *Butch Cassidy and The Sundance Kid*.

Stranická organizace Právnické fakulty UK v březnu 1971 naléhavě požadovala, „aby soudružce Budínové bylo umožněno uplatnit své pracovní schopnosti na přiměřeném místě, a aby byla urychleně zařazena do zaměstnání mimo pedagogický proces na vysokých školách“. Rita sama navrhovala, aby ji univerzita zaměstnala na nepedagogickém místě, v některém ústavu či dokumentačním pracovišti; pro takové řešení ale scházela vůči ní vstřícnost ze strany univerzity i organizace KSČ. Po různých obstrukcích v únoru 1973 Ritě nezbylo než rezignovat a nastoupit jako účetní na rektorátě, odkud ovšem po necelém roce odešla už dobrovolně: pracovní prostředí a náplň v účtárně vnímala jako největší ponížení svého života. Následovalo ale udání na PIS, že její doklad o zaměstnání je neplatný, a ta v důsledku Ritě omezila

některé výhodné zakázky tlumočení. Napjaté přetahování o možnost pracovat a vydělávat patřilo k efektivním nástrojům perzekuce bývalých komunistů a Ritu ohrožovalo až do odchodu do penze.

87

Od roku 1970 bylo následujících sedmáct let hlavní náplní její práce jediné: vydělávat peníze na obživu rodiny, sestávající z Buni a obou dětí. Zdeněk měl od výpovědi v ČSAV, kam se z ÚV KSČ vrátil v listopadu 1968, a od svého nástupu do Entomologického oddělení Národního muzea počátkem následujícího roku, tak malý plat, že alimenty přestal vyplácet. Žaloba o výplatu výživného by ovšem byla přesně ta věc, kterou by StB a vládní místa okamžitě brutálně propagandisticky využily. Z pohledu Rity tak nezbývalo, než se smířit s menší nespravedlností tváří v tvář té větší. Byla to jedna ze situací typických pro komplexní charakter perzekuce v sedmdesátých a osmdesátých letech, při nichž se jakkoli chápaný pojem spravedlnosti nakonec rozmazával. Částečnou náplastí na rodinný rozpočet byla v sedmdesátých letech penze ve výši 92 USD měsíčně, která Buňovi přináležela za jeho šest let práce za války v New Yorku a jejíž přiznání si v roce 1971 vyjednal. V USA by taková částka byla jako penze nesmyslná, v československém prostředí ale byla nezanedbatelná díky strmému kurzu přepočtu

zahraniční měny i navzdory nevýhodnému převodu prostřednictvím tzv. tuzexových bonů. Ani Buňův československý důchod nebyl nízký, protože jej navyšoval příplatek za podíl na odboji.

Vzhledem k tomu, jak hluboce se odlišuje skladba výdajů na různé části spotřebního koše před padesáti lety od aktuální situace, je dnes těžko pochopitelné, že i v situaci nejistých výdělků a omezených zdrojů mohli Rita s Buňou udržovat takovou životní úroveň, která Ritě aspoň částečně vynahrazovala pocit nedocenění a pracovní frustrace. V roce 1969 koupila společně s rodinou Evy Šulcové, své kolegyně z katedry, jako rekreační chalupu stavení v Okrouhlé u Nového Boru, které prodávala rodina zdejších Němců při svém legálním vystěhování do Spolkové republiky. Sdílení ale nefungovalo dobře, proto Rita po třech letech podíl prodala a za 20.000 Kčs zakoupila dvacet let opuštěný malý statek v Olší mezi Telčí a Dačicemi na jihu Vysočiny. Zpětně dopočítaná první splátka Buňovy americké penze stačila na nezbytnou modernizaci a od roku 1974 získala rodina útočiště v oblíbeném místě, kam už od konce třicátých let jezdili Chana s Buňou a přáteli z Burianova okruhu do lázeňského letoviska ve vedlejší vesnici Dobrá Voda. Venkovské chalupě a automobilu Rita ovšem v rozpočtu musela obětovat

zaměstnávání hospodyně, ačkoli na její práci byla celý život zvyklá. Propustila ji na počátku sedmdesátých let a o pár let později se musela vzdát i pomocnice, která jednou týdně přicházela uklidit a vyžehlit. Zatímco Chana vařit uměla, i když to nedělala, Rita se ve svých čtyřiceti musela naučit vařit a vést domácnost prakticky od nuly. S praním pomáhala jedna z prvních soukromých automatických praček v Praze, zakoupená přes Tuzex. Úklid rozlehlého bubenečského bytu, nákupy potravin, a hlavně péče o každodenní teplé jídlo pro Buňu i přiměřená péče o bratra v předškolním věku se staly mou povinností; pro třináctiletou dívku byla taková zátěž v našem společenském prostředí velmi nezvyklá. Jedině tak ale mohla Rita absolvovat výnosné tlumočnické akce, které často zahrnovaly několikadenní výjezdy mimo Prahu.

OPOZIČNÍ SALÓN

Anonymní udání Pražské informační službě poslala Státní bezpečnost, která hned přišla kontrolovat jeho řešení. Už od září 1969 totiž tajná politická policie začala Ritu sledovat, 1. února 1971 ji pak kvalifikovali jako „nepřátelskou osobu“. Sledování v „akci Varšava-II“ bylo odůvodněno podezřením na trestnou činnost podle §98 trestního zákona č. 140/1961 Sb., tedy „podvracení republiky“, jehož se dopouští ten, kdo „z nepřátelství

k socialistickému společenskému a státnímu zřízení republiky provádí podvratnou činnost proti jejímu společenskému a státnímu zřízení, proti její územní celistvosti, obranyschopnosti nebo samostatnosti anebo proti jejím mezinárodním zájmům.“ Společně byl jako „akce Varšava-I“ sledován Buňa a dohromady tvořili „sionistické a pravicové centrum“. Začínalo se kontrolou pošty a odposlechem telefonu. Při každoročním vyhodnocování byl na počátku roku 1973 stanoven ambicióznější plán proniknout do bytu a instalovat tam odposlouchávací zařízení. To se sice nepodařilo, ale rychle zorganizovanou akcí dosáhl dozorující kpt. Karel Velímský toho, že ještě před koncem roku se celá rodina musela z Bubenče odstěhovat do právě dokončeného paneláku ve Slancově 1258 na sídlišti Ďáblice, tehdy vzdáleném z centra tři čtvrtě hodiny jízdy tramvají. Tam hned od ledna 1974 začal fungovat dlouhodobý odposlech v největším z pokojů, provozovaný ze sousedního „propůjčeného“ bytu. Záznamy z odposlechu telefonu, bytu a z kontroly pošty tvoří většinu z více než 1200 stran svazku Varšava-II, jež StB na Ritu vedla následujících deset let.

Odposlech dáblického bytu byl pro StB velmi úspěšný. Rodina o něm totiž nevěděla a na rozdíl od telefonování a psaní dopisů, s jejichž sledováním se počítalo, jsme nebyli dostatečně opatrní. V záznamech sledovatelé

se zřetelným zadostiučiněním několikrát zdůrazňují Ritino tvrzení, že v paneláku přece odposlechovou techniku nelze zavést. Zároveň to ale znamenalo, že odposlech sice přinášel StB cenné informace, rodinu ale nestresoval tak, jak to popisovali ti, kdo o svých bytových odposleších v kampani proti Chartě 77 věděli – ať už spisovatelé Václav Havel či Pavel Kohout (který o tom napsal absurdní fejeton), anebo Zdeněk, jehož byt byl takto sledován rovněž od roku 1973. Rita byla přesvědčena, že veškeré perzekuce nejsou namířeny osobně proti ní, nýbrž že se stala jejich objektem právě jako bývalá manželka Zdeňka Mlynáře. Tak tomu ale zjevně bylo jen z menší části. Jak vyplývá z obsahu jejího svazku, zajímala je ona sama a důležitý pro ně byl také její otec. Sledování na maximální tehdy používané úrovni bylo kvůli němu vedeno v kategorii „boje proti sionismu“, navazovalo na jeho společně vedený případ Varšava-I. Zprvu dohromady, po Buňově smrti jen sledování Rity, patřilo k prioritám pražské StB.

Dokumentace o sledování tajnou policií je zvláštním druhem svědectví. Používaný jazyk a konstrukce zápisů jsou záměrně takové, aby úspěšně působily dojmem čtení dobrodružné literatury, špionážního příběhu, jehož aktéry se sledující zjevně aspoň částečně cítili. To nebylo banální. Dávalo to pocit smysluplnosti

nejen pracovníkům StB, ale i části jejich tajných a dobrovolných spolupracovníků. Pokud ale známe realitu a jednotlivé osoby, které v záznamech vystupují, dramatický tón se změní na směšně iritující sémantickou vrstvu. Co zbývá, je evidence o některých návštěvách v bytě a zhruba i o tématech, o nichž se hovořilo. Do písemných záznamů jsou vybrány přepisy rozhovorů o politice tuzemské i zahraniční a o ekonomické situaci. Dochovala se periodická vyhodnocování, ale jak přesně probíhala volba času záznamů či občasná tematická zadání („zjistit vztah protistátního centra Varšava-I a II k úpravě cen kávy“), nevíme. Jakoby v nejasném odraze sledujeme bohatý společenský, přesněji společensko-politický život, který rodina vedla už v předchozím bytě v Bubenči. Ten byl ovšem k tomu vhodnější než panelákový byt, byť šlo o největší, čtyřpokojový model v Ďáblicích, na jednom z nejkvalitnějších českých sídlišť. Ukázalo se, že nucená směna velkého bytu za takový, který bylo možné odposlouchávat, byla z hlediska StB úspěšným tahem: množství přátel, kteří za Buňou a Ritou přijížděli, se nijak výrazně nezměnilo. Zmizely jen situace, kdy se mohly sejít až dvě desítky hostů najednou, což StB neopomněla vykázat jako úspěch své „rozkladné akce“. Společnost lze označit jako jeden ze „salonů“ vyloučených reformních komunistů, který pokračoval v rodinné tradici již od začátku

šedesátých let. Bouřlivě se tu nyní debatovalo mimo jiné o mezinárodním komunistickém hnutí mimo sovětský blok a v roce 1975 vzbudil zájem rozsáhlý teoretický text Zdeňka Mlynáře určený pro poradu komunistických stran v Berlíně, jemuž se říkalo *Antipoučení*. S nadějí vzhlíželi k tehdy vznikajícímu tzv. eurokomunismu a Buňa díky svému rozhledu, zkušenostem a optimismu představoval důležitý uzel opoziční sítě. U Budínů se scházeli především novináři, zatímco u Zdeňka, který žil s Irenou Dubskou ve velkém bytě na Starém Městě, se scházeli spíše politici, obě skupiny se ale hodně prolínaly. Kromě toho se ale u Rity scházela i skupina jejích přátel ekonomů, kteří byli k reformnímu komunismu podstatně skeptičtější; několikrát jsou ve svazku zachyceny i diskuse s Ritinými dobrými přáteli z mladší generace ekonomů Livíí a Václavem Klausovými.

Celá kapitola opozičních aktivit mezi lety 1969 a 1977 patří dnes ke zcela opomíjeným tématům a teprve v posledních letech si jí začíná historický výzkum všímat. V obecném povědomí i školní výuce přetrvává představa, že disent se zrodil z kontaktu mezi spisovateli a undergroundem a začal fungovat až v lednu 1977. V sedmdesátých letech byli jádrem opozičního prostředí reformní, nyní ze strany vyloučení komunisté, tedy skupina, která přibližně předchozích patnáct, někdy i dvacet

let zastávala významné pozice v systému moci a pochopitelně nezanikla mávnutím proutku – byť by si to byla husákovsko-bířakovská KSČ přála. Italský historik Alessandro Catalano je přesvědčen, že potlačení paměti na tuto část opozice sedmdesátých let není pouhé přehlédnutí: „Dnes o tom všem zůstalo jen mlhavé povědomí i proto, že mnohé studie o nedávné československé minulosti záměrně zcela zjednodušily komplexní společenské rozvrstvení opozice ve dvacetiletí následujícím po potlačení pražského jara.“⁹⁰ Vzhledem k tehdejší konspiraci je paměť v tomto případě ještě mnohem zrádnější než obvykle: zdá se například, že dnes dobře známá Jiřina Šiklová opravdu nevěděla o tom, jak významnou a odvážnou ženou udržující ilegální kontakty s německy mluvícími zeměmi byla již od sedmdesátých let Irena Petřinová. Bývalá novinářka, Buňova přítelkyně, signatářka Charty 77, prodavačka v novinovém stánku na Václavském náměstí a logicky i objekt mimořádně rozsáhlých kontrarozvědných a sledovacích svazků StB, je dnes zcela zapomenutá.

Hlavní funkcí uzlu sítě opoziční společnosti sedmdesátých let kolem Rity a Buni – což StB přesně rozpoznala, ale nedokázala tomu zabránit – byla komunikace s příjždějícími cizinci a sdílení publikací, většinou přicházejících ze zahraničí, cizojazyčných

a v průběhu sedmdesátých let v rostoucí míře i českých. Rita byla skutečně centrální osobností, v tomto případě nejen jako aktérka debat, ale také díky svým rozsáhlým kontaktům se zahraničím, a to nejen západním, ale díky Buňovým a Zdeňkovým přátelům ze studií i se Sovětským svazem a Polskem. Zahraniční kontakty patřily k podstatným charakteristikám rodiny Budínových i v době, kdy to bylo výjimečné. Jak vzpomínal Jiří Dienstbier: „Pražský byt Budínových a Rity Klímové byl od šedesátých let jakýmsi soukromým československo-americkým střediskem. Scházeli se tu novináři, spisovatelé, politici a další návštěvníci z Ameriky, kteří dostali od přátel v New Yorku tuto adresu, s představiteli pražské inteligence. Zejména v letech po roce 1968 až do listopadu 1989 byl tento salon nezastupitelným místem kontaktů.“ Jejich udržování bylo pro Ritu nejen součástí jejího zcela přirozeného nastavení, ale dodávalo jí uspokojující pocit kontinuity internacionální – dobovým negativním termínem kosmopolitní – domácnosti, která byla ochotna vykonat hodně, aby mohla vědomě odmítat zúžený domácí obzor českého nacionalismu. V řadě dotazníků, jejichž vyplňování patřilo k nepříjemnému koloritu života v diktatuře KSČ (a nikdy nebylo jisté, kdy a kdo může srovnávat jejich různá znění), Ritě nikdy nestačily nevelké předtištěné

91

kolonky k vypsání jejích pobytů v zahraničí a příbuzných i přátel, s nimiž udržuje kontakty. Díky své jazykové kompetenci, a samozřejmě také členství v KSČ, dokázala služebně a později i soukromě vyjíždět za hranice už od poloviny padesátých let, aniž by k tomu potřebovala cokoli slibovat tajné policii. V roce 1955 byla na mezinárodním festivalu mládeže ve Varšavě, ale o rok později už vedle Sovětského svazu i s delegací ČSM v Anglii. Nezapírala příbuzné v Tel Avivu, i když setkat se s tetou Enciou Rosenstreich i strýcem Josefem Coifmanem a jejich rodinami nemohla třiadvacet let. Joskovy úspěšné obchodní aktivity umožňovaly, že od šedesátých let jezdil s rodinou každé léto do některého z luxusních resortů ve Švýcarsku, odkud posílali pohlednice a drobné dárky doprovázené mírně jedovatými poznámkami o konzumních výhodách kapitalismu: jinak Ritě zněly před rokem 1970 a jinak po něm. V dotaznících po roce 1970 přidala mezi příbuzné v údajné pozici matčiny sestřenice i Alici Löw-Beer, manželku Paula ze slavné rodiny původně moravských podnikatelů. Rodinná kamufláž usnadňovala příjem pošty, a především finanční podpory.

Odborné přátele Rita měla hlavně ve Velké Británii, nejen mezi tamními socialisty a komunisty své generace. Mezi mladšími se jejími nejbližšími přáteli stali oxfordský

183

Sledovací fotografie StB, 1976.

profesor „sovětologie“ Archie Brown s manželkou Pat, kteří několikrát přijeli i s dětmi do Československa na delší pobyty a bydleli u Rity doma. Při první návštěvě v létě 1976 Ritu kvůli tomu několik dní „operativně“ sledovala a fotografovala tajná policie. V konsolidačním dvacetiletí představovali pro Ritu významnou spojku se zahraničím manželé Martha Dodd a Alfred Stern. Krajně kontroverzní dvojice bohatých rentiérů, podporovatelů komunistické strany USA a Castrovy revoluce na Kubě, se skrývala před zatykačem FBI v Praze od šedesátých let a sídlila v péči sovětských a československých tajných služeb ve vile v Jinonicích. Ritě

Rita s Ludvíkem Vaculíkem a Philipem Rothem v Praze, 1972.

bylo zestárlé dvojice v sedmdesátých a osmdesátých letech prostě líto a ráda jim trochu ulehčovala sociální osamělost. Zároveň od nich plynule získávala nejen extravagantně nostalgické americké potraviny (z důvodů konspirační paranoje Sternovi nakupovali trvanlivé potraviny na amerických základnách v západním Německu), ale po Chartě 77 také nemalé finanční částky na podporu činnosti disentu. A především relativně zánovní výtisky amerického tisku a knih. Díky tomuto kanálu jsme měli po celé dvacetiletí zcela odlišný zdroj informací, než představovaly na jedné straně oficiálně dostupné české zdroje a na druhé straně propagandistické vysílání

Hlasu Ameriky či Svobodné Evropy. Sternovy „odkázal“ Budínům neúnavný komunikátor a spojovatel lidí Antonín J. Liehm a z exilu za nimi posílal další kontakty, například spisovatele Philipa Rotha, jenž přijel poprvé v roce 1972, a jehož tehdejší partnerka Barbara Sproul posílala knihy, časopisy (a vzácně i gramodesky pro mne) ještě řadu let.

Jednou z nikoli výjimečných činností opozičního prostředí vyloučených reformních komunistů sedmdesátých let bylo psaní a kolektivní podpisování otevřených dopisů a prohlášení. Když o vánocích 1976 přišel Zdeněk s textem Charty, zdůraznil, že je to tentokrát větší akce, protože se díky rozhořčení nad procesem s Plastic People podařilo dát pod výzvu k dodržování paktu o lidských právech dohromady širší spektrum opozičních pozic. Zdeněk jako spoluautor provolání Charty a ten, kdo v prvním kole přinesl více než stovku podpisů z okruhu reformních komunistů, si přišel pro Buňův podpis. (O svátcích měl odposlech zřejmě volno a ve svazku StB proto návštěva zaznamenána není. Přesto se Zdeněk s Buňou domlouvali na balkóně.) Od Rity – ani ode mne – podpisy nechtěl: chce prý, aby podpisovaly jen významné osoby. Obě jsme se urazily, Rita právem. Když se po Třech králích ukázalo, že tentokrát režim zvolil

Rita, Alfred Stern a Martha Dodd-Stern v Praze, září 1978.

mnohem ostřejší reakci než dříve, bylo jasné, že Rita podepsat ani nemůže, aby rodina neriskovala ztrátu jediného příjmu. Recentní podoba reflexe ženské role v chartistickém prostředí v knize *Bytová revolta* je ve velké, až udivující míře formována konzervativními postoji a post-materiálním názorem. O samozivitelkách a ženách „které nebyly v partnerství“, uvažuje jen okrajově v jedné poznámce pod čarou, kde je zmíněna Marta Kubišová a Marie Rút Křížková. Pro Ritu bylo přitom hledisko zodpovědnosti za výdělek pro čtyřčlennou domácnost tím, co kladlo jasné

hranice jejímu politickému angažmá. Jako omezení ji to velmi zlobilo, ale měla pocit, že nemá jinou volbu než se držet zpátky. Při shrnutí role žen v československém disentu ji přesto Jiřina Šiklová uvedla jak v seznamu devětadvaceti „žen které byly vysoce aktivní v opozici“, tak hned poté navíc jako jednu ze dvou významných překladatelek materiálů zasílaných do zahraničí.

94

ÚTLAK STB

Přestože Chartu 77 nepodepsala, byla Rita přiřazena k silně pronásledovaným osobám. Stalo se tak nepochybně do velké míry i vzhledem k jejím vlastním aktivitám. Dosavadní perzekuce se přitom rozšířila na tzv. „rozvratné techniky“, jejich konkrétní podoba probíhala na úrovni obvodního oddělení Veřejné bezpečnosti a v rámci jeho představitosti. Vyhledávaly se sebemenší možnosti: policista se vypytał bez vědomí matky dvanáctiletého Vladimíra na poškrábané auto, aby ji pak mohl formálně obvinít, že nenahlásila nehodu. Opakovaně jí odebírali řidičský i technický průkaz a hrozilo se odpojením telefonní linky. StB usilovně hledala (a nenašla) tajné informátory ve vesnicích kolem Olší. Velmi speciální šikana spočívala v tom, že při příležitosti zavádění rodných čísel si museli všichni občané, kteří se narodili mimo území ČSSR, vyřizovat nové rodné listy z matriky v Brně.

Rita a samozřejmě ani Buňa své původní rodné listy neměli. Ministerstvo vnitra jim proto opakovaně vydávalo namísto občanských průkazů jen dočasná potvrzení, prý dokud si nevyžádají nové doklady z Rumunska a Sovětského svazu. Teprve po delších průtazích uznalo, že odtamtud nikdy nic nepřijde. O cestovních pasech – byť umožňovaly jen cesty do země sovětského bloku – netřeba mluvit, ty neměl nikdo z rodiny.

Nejkřutější rovinou pronásledování byla ta, jež Ritu zasáhla na velmi osobní a specificky ženské rovině. Devadesát let po romantické historce o seznámení Vlastiných rodičů se v příbězích opět vynořuje románová atmosféra, tentokrát však temná a tragická. V letech 1971 a 1972 se Rita nechala milostně okouzlit Mikulášem Nádašim, o sedm let mladším mužem typu, kterému jsme dnes už zapomínanými slovy říkali ordinární seladon a hochštapler. Jestliže už tehdy jsme se pozastavovali nad tím, proč se s někým takovým zahazuje, po čtení Ritina svazku StB se ukázalo, že byl agentem JÉGÉ, který byl na ni schválně nasazen (jako krycí jméno byl použit literární pseudonym Nádašiho dědečka, který byl významným slovenským spisovatelem). Jak jejich vztah skončil, spisy nezachycují. Je velmi pravděpodobné, že Rita jeho pravou povahu nezjistila. Ve

Sňatek se Zdeňkem Klímou, říjen 1978.

svazku nenajdeme ani začátek mnohem významnějšího vztahu se Zdeňkem Klímou, který spadá zřejmě do druhé poloviny roku 1975. Se sympatickým mužem stejného věku a stejné generační zkušenosti se Rita seznámila při tlumočení. Klíma po vyloučení ze strany a propuštění z ministerstva zahraničí pracoval v národním podniku Velaz neboli velkochov laboratorních zvířat a byl zde úspěšným referentem pro zahraniční kontakty. Zamilování bylo oboustranné, Klíma se ale nechtěl rozvést a k náročnému kroku se odhodlal až na jaře roku 1978. V říjnu 1978 se s Ritou vzali. Byl to příběh krátké ale zjevně silné lásky. Nyní jméno milovaného

muže přijala a ponechala si ho i po jeho náhlé smrti na jaře 1980 na třetí infarkt. Další roky také s ním pečovala o zděděného jezevčíka Bedřicha. Rita věřila, že tímto vztahem aspoň sama pro sebe překonala jak nešťastné první manželství, tak osamělou zodpovědnost samoživitelky.

95 Naštěstí se nikdy nedozvěděla, co prozradily teprve archivy tajných služeb: také Zdeněk Klíma byl agentem. S krátkou přestávkou byl celý život a z vlastní iniciativy „ideovým informátorem“ vojenské rozvědky: v letech 1949–1951 působil na velvyslanectví v Londýně, pak jako šifrář na ministerstvu zahraničí, delegát Dozorčí komise neutrálních států na hranici mezi severní a jižní Koreou a vyslanec na Cejlonu. V polovině šedesátých let vystudoval Vysokou stranickou školu (s titulem RSDr, který ale neužíval) a po stáži v Sovětském svazu od roku 1966 pracoval na zahraničním oddělení ÚV KSČ. Z ministerstva i špionáže byl propuštěn po vyloučení ze strany v roce 1970. Krycí jméno MILLS mu rozvědka ponechala i poté, co jej koncem roku 1975 reaktivovala. StB věděla o jeho minulosti rozvědky, ale o reaktivaci zřejmě nikoliv, takže příslušného pracovníka udivilo, když na nabídku spolupráce Klíma reagoval „vznesením dotazu, proč takto pozdě za ním jdeme“. Pro StB měl sledovat

zahraniční obchodní kontakty Velazu i bývalé zaměstnance ministerstva, ale zároveň se poněkud chaoticky orientoval na „takzvanou čs. opozici“. Z ledna 1979 se dochoval záznam o jednání dvou oddělení tajné policie: kpt. Velímský, který vedl akce Varšava-I a II, požadoval, aby byl Klíma využíván jen jako „bezděčný zdroj“. Obával se totiž v nastalé „zvláštní situaci objektu Varšava-II“ nebezpečí dekonspirace a „naprostého ohrožení akce, což nelze ve státobezpečnostním zájmu připustit!“ Klíma podával zprávy o Ritě a o mně, o Zdeňku Mlynářovi i o Buňovi a o signatářích Charty, které sám znal nebo se s nimi u Rity seznámil. Patřil k těm, kdo si spolupráci zdůvodňovali svým vlastním významem, považoval ji za formu seberealizace a líbila se mu dobrodružnost. Zjevně však podcenil nedostatečnou odolnost svého srdce vůči stresu, první infarkt jej postihl už po čtyřicítce, další v době rozhodování o rozvodu a o tři roky později bezprostředně po srdečním záchvatu v jednapadesáti zemřel. Dokumentace je dostupná jen částečně, takže není zřejmé, do jaké míry byl milostný vztah z jeho strany upřímný. Jedna z reálných možností je bohužel i ta, že poté, co se s Ritou seznámil a zjistil, že má u ní úspěch, se k reaktivaci přihlásil sám.

Rita s jezevčíkem Bedřichem v Olší, asi 1983.

Těžké období pro Ritu pokračovalo, když se na konci jara 1979 třináctiletý Vladimír těžce zranil na kole a musel podstoupit náročné operace. Buňa zemřel v srpnu 1979 a Klíma v dubnu 1980. Rita nejprve asi po čtvrté od roku 1969 obnovila úvahy o emigraci. Pak je ale opustila a již jen se synem se odstěhovala do malého ale pohodlného bytu ve funkcionalistickém

domě ze třicátých let v ulici pplk. Sochora na dolní Letné. Musela se pro příští léta spokojit s úporným překládáním mimořádně nezáživných textů, anotací pedagogické literatury pro Státní pedagogickou knihovnu, a to prostřednictvím družstva invalidů Meta, které zaměstnávalo řadu pronásledovaných, například programátory včetně Ivana M. Havla a Jana Sokola. Vynahrazovala si to ve volném čase jinými překlady, například románu *Život s hvězdou* Jiřího Weila, který pak vyšel v USA. Odposlechy pokračovaly, jen namísto technického označení TA-111 byly provozovány pod ironickým kódovým označením „přestavba“; ani nadále si jich nebyla vědoma. To dokládá, že objektem zájmu StB byla nyní už Rita opravdu sama za sebe, nejen kvůli kontaktu se Zdeňkem, který žil od jara 1977 v exilu v Rakousku, ale hlavně kvůli tomu, jaké společenství lidí se i nadále kolem ní soustřeďovalo. Kromě přátel a známých z předchozí etapy to nyní byli i lidé mladší generace z disentu a „šedé zóny“ na jeho okraji. Sledování a celá „akce Varšava-II“ skončily za přechodné vlády Jurije Andropova v roce 1984. Velký zlom v jejím životě nastal, když v roce 1987 – poté, co se už obě děti osamostatnily – odešla do penze. Její výše nebyla velká, Rita i nadále vydělávala překládáním, ale zcela zásadním způsobem se vnitřně osvobodila: zřejmě poprvé se v šestapadesáti letech dostala do situace, kdy

Oslava padesátin Václava Müllera (vpravo), vlevo Bohumil Urban, prosinec 1979.

mohla v rámci dobových možností rozhodovat sama o sobě. Významný benefit odchodu do důchodu v podmínkách pozdního reálného socialismu spočíval nejen v tom, že nebylo nutno se už starat o „razítka v občance“ potvrzující zaměstnanecký stav, ale bylo také možné získat povolení k cestám do zahraničí. Toho Rita využila okamžitě a s velkou radostí. V letech 1988 a 1989 strávila několik týdnů na cestách do Anglie, Francie a Spojených států, kde navštívila i řadu svých dávných přátel, kteří byli nyní v exilu, od A. J. Liehma přes Radoslava Seluckého po Ivana Svitáka.

ZNOVU POLITICKOU EKONOMIKOU

Už několik let před tím se Rita začínala vracet ke své profesi teoretické ekonomky. Zpočátku váhavě přijala před polovinou osmdesátých let pozvání Václava Klause k tomu, aby se zapojovala do poloveřejných debat o ekonomii; k seminářům ale přispívala jen ústní diskusí. Mimochodem: k jakému posunu v postavení žen nejen v ekonomii za dvacet let došlo, prozrazuje i skutečnost, že mezi jejich 82 aktivními účastníky byly jen čtyři ženy. Rita tehdy přeložila (za honorář) monografii *Stát a ekonomika* makroekonomy Zdislava Šulce, její zahraniční vydání se ale už nestihlo před tím, než centrálně řízené ekonomiky přestaly být politicky zajímavým tématem. Sama ovšem pozici jejich zastánkyně už opustila. Její osobní transformace proběhla mezi polovinou sedmdesátých a osmdesátých let pod vlivem pravidelné četby zahraničního tisku i debat s kroužkem kamarádů-ekonomů kolem Jindřicha Janiše a s mladší generací kolem manželů Klausových. Dospěla ke skutečné změně svého ekonomického myšlení, totiž k přesvědčení, že socialistická ekonomika opírající se o plánování není prakticky možná. Za hlavní důvody považovala ztrátu iniciativy k inovacím a nezvladatelnost rozsahu kalkulací a informací nezbytných pro efektivní plánování. Změna vlastnických

97

98

vztahů se jevila jako vedlejší, ale nezbytný nástroj.

Podstatné bylo, že tato osobní proměna odborného názoru souzněla s výrazným obratem československé společnosti – nejen v disentu a šedé zóně – ke konzervativním a pravicovým hodnotám, který lze považovat za vlastní myšlenkovou náplň druhé poloviny sedmdesátých a osmdesátých let. Prozkoumat, jak tento proces probíhal v interakci s oficiální podporou „nového biedermeieru“ a na pozadí přežívající rétoriky socialistické modernity, by mělo po mém soudu být jedním z naléhavých úkolů aktuálního historického výzkumu. Do tohoto kontextu patřil jak respekt Rity k manželským konvencím při jejím druhém sňatku, tak třeba i rozsáhlé zavařovací manévry každé léto – jak zpíval Jan Burian, s nímž se tehdy přátelila: „zavařovat, zavařovat, zavařovat, to se musí, uchovávat hodnoty!“ V jejím osobním případě splynul obrat k odmítání levice, revoluce a avantgardy s opožděnou revoltou vůči rodičům i úsilím osamostatnit se z vlivu prvního manžela. Jeden z hlavních rysů, jimž Zdeněk z exilu nedokázal porozumět, byla právě hloubka odporu vůči hodnotám levice a moderny, jež proměnila české intelektuální prostředí.

99

Rita s Annou Lorencovou, Annou Hyndrákovou a Gertrudou Denskou-Gregorovou, duben 1983.

Rita se „převrátila na pravý bok“, řečeno ne příliš vlídnými slovy Zdeňka Urbánka, nejen ve své ekonomické teorii. Revidovala svůj vztah k židovství a společně se svou nejbližší přítelkyní Annou Lorencovou a její dcerou Evou vstoupily v polovině osmdesátých let do pražské Židovské náboženské obce. Ta tehdy oživovala svou činnost, vymaňovala se z útlumu navozeného tajnou policií a v zájmu rozšíření počtu členů uznávala židovství i jako kulturní, nikoli výlučně náboženskou identitu. Umožňovala proto přístup i lidem,

jako byly ony dvě, kteří otevřeně přiznávali, že jim jde o komunitu, a nikoli o náboženství. Taková možnost byla pro Ritu přístupná, aniž by výrazněji zrazovala vlastní rodinnou tradici, přinejmenším po mateřské linii. Šlo ale zároveň o pokračování konfrontace s Buňou, který celé téma židovství dokázal vždy jen radikálně potlačovat. Poprvé se tento konflikt objevil, když se rok po smrti Chany dostaly do Prahy reportáže Hannah Arendt o Eichmannově procesu v Jeruzalémě, které vydával v roce 1966 na pokračování časopise *New Yorker*. Rita si vystřižené stránky nechala svázat a vznikla podivná „kniha“. Grafický design na mne působil při čtení v polovině sedmdesátých let krajně rozrušujícím způsobem: dva sloupce strašlivých Eichmannových výpovědi obklopovaly sloupce reklam na konzumní zboží, které přinášely závan exotické vizuality i vědomí zrůdného rozštěpení moderního světa.

Díky synu Vladimírovi a společně s ním se v osmdesátých letech Rita stále častěji účastnila různých pololegálních kulturních aktivit, dočasných výstav či divadelních inscenací; například koncertů Vladimíra Merty či Jana Buriana s Jiřím Dědečkem, za nimiž se muselo jezdit mimo Prahu. Získala od Nadace Charty 77 jeden z prvních videopřehrávačů a pořádala promítání nejen zahraničních

Rita při práci na překladech s poloautomatickým psacím strojem, 1983 (foto Vladimír Mlynář).

filmů a *Originálního videojournalu*, ale i dokumentárního seriálu *Šoa Claude Lanzmanna* (na jeho vzniku se podílely Ritiny kamarádky Anka Hyndráková a Andula Lorencová); mnohdy přitom pro hosty profesionálně tlumočila. Letenský byt se stal znovu skutečným společenským centrem, kde bylo možné se setkávat s kulturně-politickou

Rita s Václavem Havlem debatují v kuchyni, asi 1986 (foto Vladimír Mlynář).

opozicí všech generací a různých zaměření. Po odchodu do penze se v letech pozdní perestrojky Rita společně s Vladimírem přidala k politickým aktivitám disentu. Tlumočila pak příležitostně pro Václava Havla, který tehdy ještě trpěl představou, že jeho angličtina je příliš nedokonalá. Nebyla však ani nyní pouze pomocnou silou, ale přispívala jako debatní partnerka v disidentském okruhu k tvorbě mínění a rozhodování. Ritino jméno najdeme na ustavující listině Československého Helsinského výboru, jehož pracovní skupina se scházela v jejím bytě.

Tisková konference Občanského fóra. Zleva Monika Pajerová, Václav Klaus, Václav Malý, Rita, Jiří Dienstbier, Václav Havel, Petr Müller, listopad 1989.

Při mezinárodním symposiu v listopadu 1988 byla i ona sledována, zatčena a vyslýchána. Od ledna 1989 se stala členkou Hnutí za občanskou svobodu. Patřila k redakčnímu okruhu samizdatových *Lidových novin*, kde hráli ústřední roli bývalí Buňovi přátelé a kolegové z *Reportéra* kolem Jiřího Rumla; výrobu zajišťoval Vladimír s Janem Dobrovským (a já jsem psala do kulturní rubriky pod bývalým Chaniným krycím jménem Marie Bergmannová). Pro *Lidovky* také připravovala ekonomickou rubriku a pod

kolektivním pseudonymem Adam Kovář – tedy Adam Smith po česku – publikovala několik článků, které propagovaly tržní ekonomický systém na příkladu všednodenních situací. Uplatnila v nich znovu svou schopnost srozumitelně vysvětlovat ekonomické principy, tentokrát ekonomii kapitalismu. Když Václav Havel v létě 1989 v rozhovoru se západními politiky mluvil o tom, že má „srdce nalevo“, snažila se ho s autoritou politické ekonomky přesvědčit, že by tak mluvit neměl, že prosperovat může jen privatizovaná ekonomika a že závodní samosprávy, vliv odborů a „společenská“ kontrola ekonomiky jsou nebezpečné a nefunkční iluze. Havel jí odpověděl 7. července dopisem, v němž sice zdůraznil, že není odborník, ale že na svých ekonomických představách trvá. „Já sám chápu svou levicovitost prostě jen jako zneklidňování establishmentů. [...] Nekladu rovnítko mezi levicovitost jako mentální orientaci, nekonformnost a zneklidňování, a levici jakožto politické přesvědčení, jak ji vnímáš Ty.“

JINÁ REVOLUCE A ZNOVU AMERIKA
Zcela v logice přátelství a spolupráce v druhé polovině osmdesátých let se Rita objevila po Havlově boku, aby 19. listopadu 1989 do kamer zahraničních novinářů ohlásila založení Občanského fóra a začátek „sametové revoluce“. Podle Jeri Laber,

Rita se synem, 1989.

zakladatelky americké *Helsinki Watch*, tuto metaforu použila v angličtině poprvé právě Rita. V prvních týdnech revoluce se stala neformální tiskovou mluvčí, zároveň tlumočnicí a kontaktní osobou pro zahraniční novináře, ale i aktivní debatérkou. Když Václav Klaus ještě potřeboval vysvětlovat, že měl kontakty s disentem a kontrakulturou, hrdě se hlásil k tomu, že jej Rita přivedla do

Laterny Magiky, když se začal hledat „někdo na ekonomiku“ – tak jako ho v roce 1967 přivedla do *Literárních novin*, kam stejně jako ona několikrát napsal komentář pod kolektivním pseudonymem Dalimil. Tento Ritin výrazný zásah do dění nebyl ovšem nahodilý. Konspirativní setkání Havla se skupinkou ekonomů včetně Klause, jehož cílem mělo být shrnutí odborných argumentů pro revizi Havlových sklonů mít „srdce nalevo“, měla už Rita naplánované nějakou dobu a podle Vladimírovy vzpomínky bylo připravené na 19. listopad.

103

Ke spolupráci na vládní reformě ekonomiky Ritu přizval Valtr Komárek, který k ní už v předchozím roce docházel na hodiny anglické odborné konverzace. Nestačila se ale rozvinout diskuse, v níž by se ukázalo, že Rita by v praxi nestála za reformisty, nýbrž že by podpořila Klausovu cestu ostrého obratu k privatizaci a vstřícnosti tehdejšími strategiím Mezinárodního měnového fondu. V soukromých rozhovorech byla velkou podporovatelkou kuponové privatizace a přesvědčovala nás, že je třeba radikálně skončit se všemi zemědělskými dotacemi – žasli jsme, když tvrdila, že pokud rolníci na neúrodné Vysočině přijdou o obživu, měli by ze svých polí raději zřídit golfová hřiště. Její kariéra ale nabrala zcela jiný směr, když ji na podnět Medy Mládkové

102

Rita vítá Václava Havla po přistání letadla ve Washingtonu, 12. února 1990.

navrhl Jaroslav Šedivý ministru zahraničí Dienstbierovi jako ideální kandidátku na novou velvyslankyni ve Washingtonu. Přijala to okamžitě a s nadšením. Do Ameriky odjela 20. ledna 1990, pouhé tři týdny před slavnou prezidentskou návštěvou Václava Havla, aby událost aspoň v základních rysech připravila a aby tamní velvyslanectví zbavila starého osazenstva. Diplomatkou se stala s až neuvěřitelnou lehkostí a trefnou intuicí, i když povědomí o tom, co diplomaté dělají, mohla mít nejvýš od Zdeňka Klímy nebo ze čtení amerických románů. Na to, že je

Slavnostní přijetí Václava Havla na zahradě Bílého domu ve Washingtonu, únor 1990, Rita v první řadě druhá zleva (foto Diane Stebbins, Washington DC).

první ženou velvyslankyní Československa byla ale uvědoměle hrdá a dojímalo jí, že se tak dostala na úroveň vůbec první ženy-velvyslankyně na světě, sovětské diplomatky ze dvacátých let Alexandry Kollontaj. Svým vzhledem byla Rita byla trochu typově „dvojčetem“ tehdejší republikánské velvyslankyně Shirley Temple, kterou kdysi v Americe obdivovala jako dětskou filmovou hvězdu stejného stáří. Osobní přátelství ji ale pojilo s intelektuálkou Madeleine Albright, a kvalita kostýmů a šatů se srovnávat nedala.

Rita se nestihla vybavit víc než formální dámskou analogií diplomatického smokingu, takže první měsíce absolvovala v oblečení, které si v předchozích dvou letech přivezla z různých výprodejů, *garage sales* a darů při cestách za přáteli.

Závěrečné roky života poskytly Ritě krátké, ale vydatné zadostiučinění. Navzdory šokující rychlosti a radikálním změnám situace byla nová kariéra reálným důsledkem jejích předchozích činů a angažmá. Nešlo jen o to, že nová vládnoucí skupina potřebovala být spojena pouty vzájemné důvěry z předchozích let. Rita byla nyní samostatná, uplatňovala své znalosti i kompetence v odpovědné pozici, setkávala se s pozitivním ohlasem. Se zvláštní péčí podnikala únavné cesty po USA za komunitami českých krajanů. Reprezentantům exilu se věnovala často osobně, bez ohledu na politické zaměření a navzdory otevřenému nepřátelství zejména slovenského pravicového exilu. „Získala si sympatie amerického tisku i veřejnosti. Byla ve Spojených státech vyhlášena nejlepším zahraničním diplomatem roku. Autoritu si získávala nikoli podbízením mocnosti, ale otevřenými a důslednými postoji, s jakými hájila naše zájmy,“ zhodnotil její činnost Jiří Dienstbier, ministr zahraničí, dlouholetý kamarád a kdysi dokonce jeden z vděčných posluchačů prvních Ritiných přednášek

Předání pověřovacích listin s prezidentem USA Georgem Bushem st., 9. dubna 1990 (foto Official White House Photography).

105

¹⁰⁶ politické ekonomie. Na jejím pohřbu řekl jiný z blízkých přátel Jaroslav Šedivý: „Museli jsme odbourávat mýty a nereálné představy, v zahraničí i doma, a stavět naši zahraniční politiku postupně na realistický základ. A tady záleželo hodně na osobnosti toho, kdo nás v zahraničí reprezentoval. Rita Klímová to dokázala s lehkostí, širokými znalostmi a šarmem. Za tu krátkou dobu, která jí byla dána, Rita Klímová spoluzaložila dobrou tradici naší nové diplomacie, diplomacie státu, který se musí spoléhat především na své síly,

Rita s dcerou v Jeruzalémě, květen 1990 (foto Frank Reiss).

svou dovednost a také svou pravdu. Rita byla a bude vzorem pro naši diplomatickou službu.“

Při oslavách třicátého výročí listopadu 1989 ji ministr zahraničí Tomáš Petříček ocenil medailí za přínos české diplomacii.

Protože Rita nebyla – a v této době ani být nemohla – pouhou dekorativní diplomatkou, vyvolalo její angažmá řadu nevlídných, ba nenávistných reakcí. Někdo si náhle vzpomněl na nepříjemná setkání s nadšenou svazačkou před čtyřiceti lety. Jiní ji měli prostě neradi. Ačkoli Chanu neznal osobně a Ritu jen letmo, zapsal si Zdeněk Urbánek do deníku ke zprávě o Ritině smrti: „Po otci měla Rita díl jeho inteligence, ale po matce sklon k apodiktické zarputilosti. Rozpravy s ní bývaly neplodné, tvrdila ‚pravdy‘, nerozmýšlela.“ Chválil kvality jejího tlumočení, připomněl ovšem, že nemluvila elitní britskou angličtinou: „byla to hbitá, vzdělanecko-novinářská američtina. Ta z ní udělala, včetně přátelství s Jirkou Dienstbierem, první a snadno prosazenou kandidátku na washingtonskou velvyslankyni. Za Bushe se tam koupala ve své nové ekonomické vaně, pokud si clonila oči před každodenními zásahy státu a vlády do hospodářských procesů tzv. volného trhu. Lidi se sklonem k ideologičnosti přivírat oči dokáží snadno. Ale byla to povzbudivá, v samé pohotovosti často až ukvapená inteligence.“ Urbánek totiž sám toužil po funkci amerického velvyslance. Nebyl ovšem jediný, kdo přiznával Ritě pouze jazykovou kompetenci a zapomínal na její odbornou kvalifikaci. Horší byly vysloveně štvavé kampaně, které vyvolával jednak pravicový exil, zejména slovenský, který měl stejné

108

107

konflikty už za války s Buňou, jednak první polistopadová „protisystémová“ strana, Sládkovi Republikáni. Stala se jedním z prvních objektů nechuti, ba nenávisti vůči disidentům s komunistickou minulostí. Označovali ji za komunistku, k propagandě využívali lživou informaci, že vysoké náklady na léčbu leukémie v Americe prý platí Československo, a neváhali ani psát: „Kdo na paní Klímovou spáchá atentát, ušetří našemu státu obrovské peníze!“ Když ji ministr Dienstbier oficiálně hájil, zakončil své prohlášení otázkou: „Marně přemýšlím, proč byla právě ona vybrána k dalšímu rozvracení nově se vytvářející státní správy. Protože je žena? Nebo proto, že je Židovka? Nechť mi někdo nabídne méně odporné vysvětlení.“

Velvyslankyní byla jen tři roky. Po návratu z cesty do Izraele v Havlově doprovodu na přelomu dubna a května 1990 – sešla se v Tel Avivu naposledy se svou tetou a strýcem Coifmanovými – onemocněla leukémií. Šlo zřejmě i u ní, tak jako u Chany, o důsledek talasémie *beta minor*. Američtí lékaři mluvili o Černobyli, ale bezprostředním podnětem vypuknutí nemoci bylo spíš půlroční extrémní vypětí, které začalo během sametového listopadu. Po úspěšné léčbě a rehabilitaci od jara 1991 opět pracovala. Návrat choroby o dva roky později ji už po rozpadu Československa zastihl v Praze. Pokusila se

109

110

Podpis dohody mezi ČSFR a International Finance Corporation ve Washingtonu 20. září 1990, sedící uprostřed Václav Klaus, Rita druhá zleva.

odjet zpátky do USA a znovu prosit bohaté přátele o finanční podporu nákladné léčby kostní dřeně, tentokrát ale už se jí nepodařilo vzbudit potřebnou pozornost. Zklamání z drsné reality zhoršilo její stav a když v polovině září 1993 nastupovala k léčbě na hematologickou kliniku na Karlově náměstí, působila rezignovaně. Zemřela předposlední den roku, jen tři týdny po dvaasedesátých narozeninách. Nechtěla být pohřbena se svými rodiči. Podle jejího přání byla urna s popelem později uložena na novém židovském hřbitově v Telči s výhledem do kraje (na jednoduchém kamenném náhrobku

je datum úmrtí chybně vytesáno jako 1995). Stejně jako Vlasta a Chana považovala i Rita za důležité gesto si po svém určit způsob a místo uložení ostatků.

ZAPOMÍNÁNÍ

Mechanismy zapomínání na Ritu byly částečně podobné těm, které postihly její matku. Obě byly politickými okolnostmi nedobrovolně donuceny dlouho pracovat jako tlumočnice a překladatelky, a pokud zůstaly v paměti, pak v této „služebné“ roli. Rita ovšem byla poté, co se musela vzdát profesionální práce, mnohem více aktivní ve veřejné politice a zažila krátkou ale intenzivní novou kariéru. Ne sice kvůli pseudonymu, ale přesto mávla změnou příjmení. Poslední důvod vyblednutí paměti zasahuje muže i ženy: od počátku nového režimu byla Rita v zahraničí a zemřela koncem roku 1993, ještě před masovým nástupem internetu jako informačního, avšak ve stále intenzivnější míře i dokumentačního média.

5.

**feminismus
a průsečky**

Hlavní termín, který tvoří základní osnovu i rámec předchozího vyprávění a označuje pozici, z níž jsem je psala, je feminismus. V jakém smyslu a míře byly také jeho tři subjekty feministkami v jiném smyslu, než usilování o svobodu volby životního rozvrhu, jak o tom byla řeč v úvodu, je ovšem třeba důkladněji rozebrat. Záměrně jsem feminismus dosud pojmenovala jen místy. Není to pojem neutrální a v českém prostředí má jako způsob uvažování specifický osud, jenž vedl k tomu, že nemalá část společnosti jej může považovat dokonce za nadávku. Ani pouhá definice není jednoznačná. Autorky základní práce o českém feminismu s rezignovaným názvem *Iluze spásy* ji před deseti lety formulovaly tak, že umožňuje ukázat kontinuitu mezi feminismem a konvenčními hodnotami měšťanské společnosti: „Pojem feministický zahrnuje mužskou i ženskou veřejnost a jejich názor na ženy, respektive na vztahy žen a mužů. [...] Feministická historie je historií těch myšlenek a aktivit, které vedly ke zlepšování postavení žen v sociálně, politicky a kulturně daných rolích a za odstranění diskriminace na bázi pohlaví. Můžeme tak tedy anachronisticky nazývat i ty aktivity, které se explicitně nenazývají feminismem, ale měly svá jména jako emancipace a ženská otázka, a spadají v podstatě v ty kolektivní činnosti, jež umožňovaly ženě vystoupit z domácí sféry

a ověřovat si své schopnosti ve veřejných aktivitách, jako například filantropie, která by mohla být považována jen za jakési prodloužení ženiných domácích povinností.“ Zároveň ale na tomtéž místě citují definici současné americké autorky, pro niž je feminismus „pojmenování komplexní kritické odpovědi na vědomou a systematickou subordinaci ženy jako skupiny muži jako skupině v daném kulturním rámci.“

111

Pojetí, se kterým pracuji v této knize, je více v souladu s tím „západním“ či mezinárodním, podle něž je feminismus zároveň myšlenkový směr i emancipační sociální hnutí. Jeho cílem je nejen popisovat a analyzovat život žen, ale zároveň identifikovat zdroje, projevy a podmínky strukturální nespravedlnosti patriarchálních společností a aktivně usilovat o dosažení politické, ekonomické a sociální, avšak především principiální rovnosti obou rodů, ženského i mužského. Společně usilují o emancipaci od patriarchy. Za klíčové považují sociálně-politické podmínky, bez jejichž dalších a důsledných změn bude feminismus bezzubý. Neměl by zůstat jen sporem v kulturní válce, přesto jsou otázky jazyka a další symbolické hodnoty důležitým nástrojem feministického usilování. Jde o rod neboli gender, tedy kategorii konstruovanou společensky, původně v gramatickém smyslu. V češtině – na rozdíl od slovenštiny – se

ujal angličtina gender, což naznačuje, že je to cosi cizího, importovaného a na naše podmínky aplikovaného zvenčí, či jim dokonce vnucovaného. Termín rod sice zase sugeruje velkou míru „přirozenosti“ získané narozením, přesto jej považují za potřebný. Podstatné je, že nejde o pohlaví, což je kategorie fungující v rámci biologie a „přirozenosti“. Výmluvně to vyjadřuje bonmot „gender nenajdete mezi nohama ale mezi ušima“. Klíčovou diferencí je identifikace toho, k čemu zmíněné úsilí směřuje, zda je jeho cílem „zlepšení podmínek“, anebo jejich změna. Pokud feminismus považuje za nezbytnou skutečnou proměnu sociálně-politických poměrů, pak je směrem a hnutím, které prakticky nelze spojovat s konzervativním politickým myšlením a postojem. Stejně jako jiná emancipační hnutí moderní doby feminismus je bytostně pokrokový.

112

ČESKÝ FEMINISMUS

To je podle mého mínění jádrem komplexu důvodů, pro které je u nás i ve třetím desetiletí 21. století v politickém a myšlenkovém mainstreamu feminismus obtížně přijatelný, a to nejen ve své levicové, ale i v neoliberální podobě. Bez pojmenování a analýzy těchto příčin však zůstává feminismus ve své dvojjednosti reflexe a akce oslabený a roztržštěný. Po

obratu let 1989/90 se u nás v intelektuálních, uměleckých i politických kruzích prosadila dodnes přetrvávající představa, že pádem diktatury komunistické strany a osvobozením se od nástrojů, jimiž ovládala společnost, jsme se dostali do nejlepšího možného uspořádání, které už nikdy nebude třeba měnit. Ujala se zjednodušená představa „konce dějin“ a přesvědčení, že žádoucí budoucnost může už přinášet jen větší či menší vylepšení, ale jinak by měla mít podobu bezčasí, do něhož se překlápějí hodnoty první poloviny devadesátých let, interpretované jako nadčasový univerzalizmus. Takto založené politické identity nedovolovaly a dodnes často nedovolují přiznat se k přesvědčení či neformálnímu hnutí, jehož programem nemůže nebýt hloubková náprava sociálního i symbolického pořádku, a tedy i její podmínka, rekonstrukce, ne-li rozbití nynějšího systému. Nevyhnutelný politický rozměr řeči o feminismu vnucuje mnoha vědkyním defenzivní pozici a tlačí je do mlčení o tom, co v rámci své odborné kompetence dobře vědí, a odpůrcům feminismu usnadňuje téma přehlížet. Jenže depolitizovaný feminismus je buď reklamní strategií komerčních časopisů pro ženy, nebo teoretickým vzorcem s velmi omezeným publikem.

V důsledku načrtnuté situace se u nás na místě feminismu prosadila tzv. genderová studia jako nezaujatý vědecký výzkum vztahů mezi ženami a muži, a to primárně na poli sociologie; samotný pojem feminismus zůstal ve veřejné oblasti často jen nepřátelským ideologickým označením. Prostředí okolo pražského centra *Gender Studies*, Jiřiny Šiklové a jejích spolupracovnic, má za sebou houževnaté boje a rozsáhlé dokumentační výkony, jeho zakladatelská role zůstane mimořádně záslužná. Přesto by neměla zakrývat, že pojetí feminismu jako především sociologické metodologie je jednak nástrojem depolitizace, jednak vede mimo jiné k dlouhodobému nadsazování významu sociologických výzkumných metod. Málo se protíná s historiografickým výzkumem, který se primárně věnuje době do poloviny 20. století a nejčastěji se orientuje spíše na dějiny žen než na feminismus. Doplnuje ženy jako „chybějící místa“, případně jako reference k „ženským“ tématům (mateřství, výživa, výchova, péče) do souboru poznatků o minulosti, aniž by problematizoval patriarchální nastavení metod a kritérií. Významné pro konstrukci českého feministického myšlení byly literární věda a dějiny umění, které v nultých letech přinesly feministický jazyk a pohled foucaultovské postmoderny a dekonstrukce. Bohužel však zůstaly, někdy záměrně, v zajetí akademického

prostředí a ani v něm se nedokázaly propojit s historiografickou perspektivou – která by umožnila uchopit specifika české situace – a nepodařilo se jim proniknout k širší kulturní veřejnosti ani k žurnalistice.

V referencích o dějinách českého feminismu a ženského hnutí se často objevuje tropus jeho nekonfrontační povahy. „Radikalita amerického a britského aktivismu [feminismu první vlny] byla našim ženám vzdálena.“¹¹⁴ Ústřední charakteristikou a údajným specifikem české tradice má být mírnost, vstřícnost a spolupráce s muži namísto boje proti nim. Takové pojetí podporuje skutečnost, že ve veřejné debatě zůstává široce rozšířena stereotypní a zavádějící charakteristika feminismu jako boje žen proti mužům, nikoli jako společného odporu vůči mechanismům patriarchy, které svou jednostranností utlačují i svobodu mužů. Tento moment mi připadá být největší zátěží pro pochopení feminismu u nás. Jako argument platila nepřipustnost konkurence vůči mužům při několika meziválečných vlnách odsouvání žen zpět ze zaměstnání do domácností, respektive do „neproduktivních“ služebných pracovních pozic: po Velké válce, v letech velké hospodářské krize a nejvýrazněji v době druhé republiky, kdy byl nedostatek státem kontrolovaných pracovních míst pro české muže-vysídlence z obsazeného pohraničí.

Fantasma ohrožení maskulinních hodnot feminismem přežívá dodnes a odlišuje nás od „Západu“. Výmluvným paradoxem je skutečnost, že tzv. americký akademický feminismus odmítá kvůli jeho levicovosti i prostředí, kterému o „návrat do Evropy“, ba dokonce o přimknutí k americkým hodnotám velmi záleželo a jehož heslem zůstala dodnes proklamace „jsme Západ!“. Na příkladu známé poznámky Václava Havla „feminismus je dada“ (1985) si můžeme uvědomit, že nedostatečně reflektované zakotvení v maskulinních a patriarchálních hodnotových konvencích může vést k odmítání jedné z hlavních charakteristik západní modernity, totiž emancipačního étosu v širším smyslu.

115

Posledních třicet let nastavilo u nás takové pojmy veřejné debaty o feminismu, které ji prakticky znemožňují. Zdůrazňování specifčnosti českého feminismu souvisí s představou, že jeho „západní“ podoba se s naší situací míjí. Domnívám se, že potřebujeme získat takový rámec pojmů a kategorií, v němž by bylo možné pochopit konkrétní situaci českého feminismu, a tak jej vymanit z nespravedlivého hodnocení jako abstraktního konstruktu, který nám, s našimi tradicemi a zkušenostmi, nemá co říci (nebude náhoda, že stejnou argumentaci o „československých specifikách“ používali představitelé KSČ a vlády v druhé polovině

osmdesátých let 20. století, když chtěli zabránit tomu, aby Gorbačovova *perestrojka* platila i v ČSSR). Pokusím se proto v následujících odstavcích ve stručném nadhledu zasadit tři vyprávěné příběhy do paměti českého feminismu, a tu zároveň koordinovat se čtyřmi vlnami, jež standardně popisují proměny feminismu euroamerického. Jsem totiž přesvědčena, že o mimochodné koncepty nejde. Důležité je podotknout, že tyto vlny nenahrazují jedna druhou, nýbrž svou interferencí vytvářejí spíše sedimentované vrstvy.

TRADICE ČESKÉHO FEMINISMU I

Český feminismus skutečně má vlastní charakter od svého počátku, byť se tím nemusí vyčleňovat z mezinárodních souvislostí. Jak ukázala citovaná práce *Iluze spásy*, spíše než údajná mírumilovnost a ochota spolupracovat s muži namísto konfrontace, je touto charakteristikou integrace ženské otázky s jinými společenskými tématy. Podobně tomu bylo i u jiných menších národů střední a východní Evropy. Počátky českého ženského hnutí před polovinou 19. století byly těsně propojeny s hnutím národní emancipace a celé století byl národní diskurs s tím feministickým integrálně spojený. Pokud tedy bylo hnutí sufražetek za přiznání volebního práva od posledních desetiletí 19.

století neboli feminismus první vlny u nás skutečně o poznání méně militantní, bylo to proto, že se v rozhodujících vrstvách politicky aktivní česko-jazyčné buržoazie považovala jednota národa za důležitější nežli vyzdvihování genderových politických práv. Ačkoli český feminismus první vlny vystoupil s požadavky volebního práva a rovnosti před zákonem o něco později, než tomu bylo od let Francouzské revoluce v zemích euroamerického západu, velkým úspěchem se stalo časné přiznání všeobecného rovného volebního práva ženám již v roce 1919, potvrzené první československou ústavou. Společně s politickou silou ženského hnutí na tom měl důležitý podíl osobně prezident T. G. Masaryk. Už v tomto momentě se proto objevil v jisté míře prvek „nadílky shora“. Masaryk se netajil tím, že feministické přesvědčení získal díky své manželce Charlottě z prostředí amerických unitářů. Právě tamní tradice křesťanských nonkonformistů totiž patřila ke zdrojům argumentace o fundamentální rovnosti žen a mužů. Jak výstižně píše autorky citované analýzy české feministické tradice: „Zde se rodí morální utopismus českého měšťanského politického feminismu, který z Masaryka vyrůstal; být ženou znamená specifický demokratizační úkol, naplnění ideálu skutečné rovnosti.“ Z hlediska takového pojetí feminismu, jenž usiluje o univerzalisticky humanistický cíl, jde

skutečně o „iluzi spásy“ a ničeho jiného, než malých zlepšujících kroků hnutí dosáhnout nechce, a tedy ani nemůže.

Důležitou součástí české feministické tradice bylo – nejen z hlediska této knihy – ženské socialistické a posléze i komunistické hnutí. Teoreticky platí postulát, že podle marxismu ženská otázka a emancipace ženy jsou plně podřízeny třídnímu boji. Příčinou problému je kapitalistické vykořisťování a z něj plynoucí nerovnosti, takže bude automaticky vyřešen transformací společnosti po proletářské revoluci. Jak ale ilustrují rozdílné pozice vůdčích političek německé radikální levice počátku 20. století Rosy Luxemburg a Clary Zetkin, praxe zdaleka tak jednoduše nebyla. Ve skutečnosti levicové strany integrovaly zdola vznikající ženské hnutí a dál s ním pracovaly. Právě průmyslové dělnice totiž byly prostřednictvím svých životních zkušeností nejpřirozenějším rezervoárem feministických postojů: ekonomická nezbytnost práce mimo domov po boku mužů, avšak za otevřeně vyhlášené nižší mzdy, nevyhnutelnost tzv. druhé směny při péči o domácnost a děti (v době dvanáctihodinových pracovních směn!), nedosažitelnost vzdělání, když mnohdy musely jako mladé dívky předčasně opouštět i povinnou školní docházku a pracovat doma či v továrně, a v neposlední řadě opakovaná těhotenství a fyzické

vyčerpání při nedostatečné výživě, odpočinku a špatné lékařské péči: to vše patřilo k autentickým zdrojům politických postojů a vedlo k zakládání podpůrných spolků dělnic už v poslední třetině 19. století. Právě dělnice patřily na levici v Americe i například v Rusku k nejradikálnějším. K tomu se přičítaly ještě rozšířenější zkušenosti žen s nekvalifikovanou námezdní prací v cizích domácnostech, a především v zemědělství, kde jich tehdy pracovala většina.

117

Síla této tradice působila v meziválečném období i v KSČ, která v prvním desetiletí měla svůj *ženodděl*. Český komunistický feminismus měl i své teoretičky, jmenovitě Annu Malou. Společně s Annou Křenovou popsaly v roce 1921 výstižně stanovisko feministek dělnické tradice: „Měšťanská ženská literatura volá po ‚nové ženě‘, představuje si ji jako bytost zušlechtěnou, produševnělou: schopnou vést muže do ‚výšin‘; volá po ženě-člověku. [...] ‚Nová žena‘ již existuje, ale měšťácký svět ji zatím nevidí, protože nemá vlastností jím předepsaných. Život již stvořil ‚novou ženu‘, jak o ní píše Alexandra Kollontajová; proudí potoky ráno o sedmé hodině k továrním vratům, o osmé hopkuje k dveřím obchodů a kanceláří, do školních síní, o deváté k mřížoví bank. Nic zvláštního není na nové ženě, jenom to, že se pere sama s bídou, že má

ve tváři rys jakéhosi sebevědomí. Ale právě to, že se pere s bídou, že zápasí s tisícerými tvrdými skutečnostmi života, ji povyšuje na ‚novou ženu‘, činí z ní ‚ženu-člověka‘. [...] Jen ti, kteří nikdy neviděli ženu-dělnici na smrt unavenou státi do noci u necek prádla a vstávající již o čtvrté, o páté hodině, aby byl uvařen oběd dříve, než odejde do práce, mohou mluvit o kouzlu domácnosti.“ Ukazuje se, že v úvodu zmíněná banálně jednoduchá charakteristika feminismu, již používala Rita, mohla být – snad Chaniným prostřednictvím – převzata právě z úvah Anny Malé: „Mateřství je prý nejvyšší úkol ženy; teprve jím se žena stává ženou. [Ve skutečnosti ale] žena je především člověk. A její mateřství není ničím více a ničím méně než každý jiný sociální úkon. Zaslouhuje proto tolik péče a podpory jako každý jiný sociální úkon.“ V sociálně-demokratickém, a ještě spíše v raném komunistickém ženském hnutí mohlo fungovat „soudružství“, tedy rovnocenná spolupráce žen a mužů v každodenní praxi, do té míry, do jaké vycházelo z autentických zkušeností dělnictva. Někdy se patrně dařilo skutečně přehodnotit měšťanské konvence, častěji ale mohlo jít spíše o diferenciaci mezi ženami vhodnými k sexu a manželství na jedné straně, a ženami-soudružkami, které vystoupením na veřejnost vystupovaly i z konvenčního genderového řádu. Obě polohy však zůstaly nereflektované

118

119

a nepojmenované. Situace politicky aktivních žen zřejmě kolísala na hraně mezi uznáním skutečné rovnosti ženy jako člověka a pouhým přizpůsobením se malého počtu žen mužskému systému. Jak poznamenal Klement Gottwald o Marii Švermové počátkem třicátých let v soukromém rozhovoru v Moskvě: „Na Máňu jsme se přece nikdy nedívali jako na ženskou.“

120

Pokud za subjekt považujeme stranu a ženy jen za objekt, pak je jistě pravdivý soud, že české komunistky nebyly svými mužskými soudruhy uznávány jako rovné, že se jen minimálně dostávaly do vyšších stranických funkcí, a že tedy se svými politickými požadavky neuspěly. Čeští komunisté se navzdory rétorice rovnosti nedokázali vymanit z dobových patriarchálních konvencí. Přesto zasedalo v obou komorách parlamentu mezi lety 1920–1939 z celkového počtu 42 žen nejvíce právě komunistek, totiž 15 reprezentantek KSČ; z levicových stran dále 12 sociálních demokratek (zvláště českých a německých) a 8 národních socialistek. Z hlediska žen samotných a jejich feministického sebevědomění je však situace přinejmenším složitější. Neúspěchy ženského komunistického hnutí se nedokázaly vymknout úspěchům celé KSČ. Neobstálo v tlaku na centralizaci, stalinistické usměrnění a podřízení Moskvě.

121

Posledním konfliktem, který Marie Švermová považovala aspoň v tu chvíli za úspěšně zvládnutý, byl po bolševizaci strany v době velké krize na přelomu třicátých let požadavek na přestavbu organizačního systému. Těžiště činnosti se nově mělo přenést na závodní organizace namísto místních, jenže ty byly pro pracující ženy přirozeným a mnohdy i jediným možným místem jejich stranické aktivity. Nakonec ale ženy reorganizaci podlehly. Hlavním a nepřekonatelným problémem dělnického a komunistického ženského hnutí byl nedostatek vzdělání jeho reprezentantek. V KSČ vládli ideologický mýtus proletářů a ukončené vysokoškolské vzdělání mohlo být i pro muže dokonce přítěží, avšak ženy se bez ohledu na své schopnosti nedokázaly dostat ani do momentu takové volby. Dosažitelným maximem pro ženy z nemajetných vrstev byly vyšší odborné školy, přitom však chybějící maturita z gymnázia byla fatální překážkou vysokoškolského studia i pro ty nejschopnější. Absolventky s doktorátem, právničky Gertruda Sekaninová a Jarmila Taussigová, se v meziválečném komunistickém hnutí objevují doslova ojediněle – zatím se zdá, že právě ony dvě. Všechny ženy, s nimiž se v KSČ i v levicovém intelektuálním prostředí meziválečné Prahy Chana znala a přátelila, od Gusty Fučíkové po Milenu Jesenskou, dosáhly svého rozhledu a vzdělání neformálně. Už jsem zmiňovala, že s tímto

prostředím sdílela představy o manželství, avšak právě svým humanitním vzděláním se od něj ostře odlišovala. Chana by pro sebe nejspíš nepoužila pojem feminismus, ale jak jsem vyložila ve 3. kapitole, v souladu se sionistickou tradicí své rodiny jej prakticky žila jak v osobní, tak ve veřejné oblasti.

Jedině v letech 1918–1948 fungovalo československé ženské hnutí politicky standardním způsobem, když usilovalo o vyvažování protikladných impulsů: potřebovalo sjednotit síly pro lepší účinek, ale zároveň byla pouhá možnost ovlivňovat veřejnou politiku akceptovatelná jen díky fungování v rámci navzájem konkurujících politických stran, což síly tříštilo. O integrující roli, a zejména o prosazení ústavní proklamace do praxe, se snažila Ženská národní rada. Ta zanikla v letech protektorátu v situaci, kdy Národní souručenství v roce 1941 povolilo vstup ženám, avšak rada se neshodla na politické přijatelnosti takového kroku a částečně fungovala i v ilegalitě. Její zakladatelka a předsedkyně Františka Plamínková byla v roce 1942 okupanty zastřelena. Po druhé světové válce v atmosféře všeobecného sjednocování za „socializující“ politikou vznikla Rada československých žen, jež se názvem hlásila k odbojové organizaci londýnského exilu. Do jejího čela se postavila přední politička

národně sociální strany, doktorka práv Milada Horáková. Zároveň však vznikla z iniciativy komunistek také Národní fronta žen ve spolupráci čtyř povolených českých stran, kde národní socialistky zastupovala Fráňa Zemínová. V rámci Národní fronty reprezentovalo tyto strany v Prozatímním Národním shromáždění po válce dvacet žen, 7% poslaneckého sboru. Obě organizace spolupracovaly, avšak ihned po únorovém převratu obsadily RČŽ komunistky pod vedením Anežky Hodinové-Spurné a obě sdružení byla nahrazena Radou žen. Ta se o dva roky později musela stejně jako všechny instituce občanského sebeurčení transformovat a spolu s menšími spolky vytvořila jednotný Československý svaz žen. Svaz byl součástí Národní fronty, což ovšem v novém politickém systému s diktaturou jedné strany znamenalo rozmazání hranice mezi politickým subjektem a zájmovým sdružením.

TRADICE ČESKÉHO FEMINISMU II

V roce 1952 však komunistická strana udělala nečekaný krok a na rozdíl od jiných nově vytvořených svazů Československý svaz žen zrušila. V tehdejším systému to znamenalo i zákaz pokusu o obnovu. Jako důvod bylo označeno dosažení cíle ženského hnutí, totiž zákonné rovnoprávnosti žen a odstranění všech podmínek nerovnosti, jimiž podle

marxismu byl vykořisťovatelský společensko-ekonomický systém. „Československý svaz žen jako organizace hájící zájmy žen byl vlastně pozůstatkem převzatým z kapitalistické společnosti, kde jednotlivé složky obyvatelstva, cítící se ohrožovány na svých zájmech, hájí je v tzv. zájmových organizacích,“ uvádělo *Rozhodnutí o nových formách masové politické práce mezi ženami* v roce 1952. Skutečné důvody poněkud překvapivého a nestandardního kroku nejsou zřejmé, když ve všech ostatních oblastech společenského života sjednocené instituce i nadále existovaly pod úplnou kontrolou KSČ a sloužily jako „převodové páky“ moci i doklady údajného fungování systému lidové demokracie „zdola“ – jak ostatně fungoval svaz žen od roku 1970. Mohla to být neobratná reakce na sovětský model, která se sešla s generační výměnou angažovaných žen. Myslím ale, že šlo o hlubší záležitost. Jak ukazuje analýza Denisy Nečasové, reprezentanti nejvyšší i místní politiky sdíleli neochotu připustit politickou reprezentaci žen jako součást nového systému a důkaz úspěchu emancipačních ideálů. Souběžně se zrušením svazu žen se několik vysoce postavených političek stalo obětmi nezákonných a inscenovaných procesů. Vedle národních socialistek Milady Horákové a Fráni Zemínové to byla i Marie Švermová, nejen vdova po národním hrdinovi, ale

zároveň zakládající členka KSČ, dlouholetá vysoká představitelka strany a po roce 1948 zástupkyně generálního tajemníka KSČ. V původním plánu sovětských poradců měla právě ona být společně s Ottou Šlingem hlavou „protistátního spiknutí“ ve straně a Rudolfem Slánským byla nahrazena teprve v souvislosti s posunem k antisemitskému zaměření těchto procesů. Horáková byla zjevně vybrána jako oběť justiční vraždy především kvůli tomu, že byla jak významnou reprezentantkou národně sociální strany, na niž především KSČ útočila, tak zároveň i vůdčí osobností ženského hnutí. Dnes se zdůrazňuje, že byla popravena navzdory tomu, že byla žena, jako kdyby političky nebyly rovné svým mužským protějškům a měly mít výsadu galantnějšího zacházení. V souvislosti s plánem na stejný trest pro Marii Švermovou a se zrušením svazu žen se však ukazuje, že Horáková byla popravena spíše právě proto, že byla ženou a hlavou části ženského hnutí. Takový fakticky frontální útok na ženskou reprezentaci dosvědčuje, jak velmi se KSČ v padesátých letech cítila ohrožena politicky organizovanými ženami, v čemž našla oporu u patriarchálně naladěné veřejnosti. Švermová se spolu s Jarmilou Taussigovou-Potůčkovou staly jedinými ženami-vězenkyněmi v nejtěžší věznici v Leopoldově. Dnes pozapomenutá Taussigová byla před svým zatčením vykonavatelkou stalinistického bezpráví uvnitř

KSČ, přezdívalo se jí „satan v sukni“. Zároveň však patřila k maličké hrstce obviněných komunistů – jako byli Josef Pavel, Josef Smrkovský a Gustáv Husák – která vydržela brutální mučení a nikdy se nepřiznala.

V každém případě zrušení svazu žen znamenalo, že do roku 1955 měly československé ženy jen velmi omezenou možnost politické organizovanosti prostřednictvím tzv. výborů žen při místních národních výborech, a poté až do obnovy svazu v roce 1967 již žádnou. Převzetí meziválečné komunistické rétoriky v tom smyslu, že s osvobozením pracujících a odstraněním vykořisťování se automaticky vyřešily i problémy ženské nerovnosti, se ukazovalo v každodenní praxi jako prázdné už od konce padesátých let: nezbytnost druhé směny v domácnosti a s ní i důvody k nespokojenosti se přitom rozšířily na větší počet žen. Režim diktatury KSČ však zároveň přijal v průběhu padesátých let řadu zákonných norem, které naplňovaly základní emancipační požadavky, o něž v západních zemích bojovala od konce šedesátých let druhá vlna feminismu. Československé ženy měly rovná osobní práva a nepotřebovaly souhlas otců nebo manželů k takovým krokům, jako uzavírání a vypovídání smluv včetně pracovních. Uzavírat sňatky a podávat návrh na rozvod mohly za stejných podmínek

jako muži. Plnoprávními se staly v oblasti soukromého majetku včetně dědictví. Už od roku 1945 nebyla ze zákona možná přímá platová diferenciacce mezi muži a ženami. Pracovní právo počítalo s jejich základní ochranou, aniž by je formálně diskriminovalo při získávání pracovních pozic. Péče o děti se započítávala paušálně do odpracované doby pro účely důchodového zabezpečení. Ženy v Československu získaly před koncem padesátých let i základní reprodukční práva, byť k provedení potratu v bezplatném zdravotnickém systému bylo třeba posouzení občanskou komisí. Od roku 1961 pak patřila ČSSR k prvním evropským zemím, kde přestaly být trestné homosexuální styky. Předpokladem této „emancipace shora“ byly nepochybně úspěchy českého ženského hnutí a řada opatření byla fakticky výsledkem činnosti jeho aktivistek v době třetí republiky. Samotné změny však už nebyly viditelným výsledkem politického úsilí žen, ale tentokrát vskutku jakousi „nadílkou“, na jejímž formulování se nepodílely.

To vše samozřejmě existovalo v dobově daném právním rámcem, který omezoval osobní svobody všech občanů, neumožňoval vlastnictví výrobních prostředků, nivelizoval příjmy a měnovou reformou v roce 1953 také úspory. Typickým příkladem dvojznačnosti bylo úsilí státu o plnou zaměstnanost žen: pro

ženy z pracujících tříd, u nichž bylo zvykem, že pracovaly i mimo vlastní domácnost, představovaly zákonné úpravy zlepšení jejich postavení, a to navíc k symbolickému zhodnocení statusu všech pracujících. Pro ženy středních a zejména vyšších vrstev to naopak znamenalo vynucené opuštění domácnosti, nutnost přistoupit na předtím společensky nevhodnou pozici samostatného výdělku, a tedy snížení sociálního statusu. Celkově a přesně vyhodnotit průběh zvyšování zaměstnanosti žen je vzhledem k povaze dat překvapivě náročné. V roce 1930 dosahovaly v Československu ženy 30% celkové placené pracovní síly (zaměstnaných i nezaměstnaných osob produktivního věku). Tvořily 26% úřednictva a učitelstva, 33% průmyslového dělnictva a 99% služebnictva. V roce 1950 stoupl podíl žen na celkové zaměstnanosti na 38% a od šedesátých let se trvale udržuje mezi 42–46%, přičemž nejvyšší byl s 47,6% v roce 1990. Jinak řečeno, pokud průmyslové dělnice zůstaly v práci, přírůstek zaměstnaných žen nebyl po převratu 1948 nijak závažný. Hlavní změna spočívala v přesunu mezi typy práce, jednak z domácí práce do výrobní sféry, jednak z práce v rodinném podniku či hospodářství na regulovaný pracovní trh. Ženy, které před rokem 1950 pomáhaly v rodinných řemeslnických dílnách, obchodech, a především v největším počtu

v zemědělství, aniž by byly zaměstnané, bylo hodně, ale jejich počty se jen odhadují. Nyní se přesunuly do skupiny samostatně vydělávajících, přičemž nově získaly sociální zabezpečení a právní ochranu. Hlavní rozměr změny tedy spočíval v odchodu pracujících žen ze soukromé sféry (včetně nájemné práce v soukromí jiných) do sféry veřejné a jejich podřízení jednotnému pracovnímu zákonodárství. Pro ženy, které již předtím pracovaly ve výrobě, tedy zejména pro průmyslové a do jisté míry i zemědělské dělnice, byla získaná prestiž kladnou symbolickou hodnotou. Tyto emancipační kroky a symbolické přehodnocení vedly společně s bezplatností studia k výraznému nárůstu účasti žen na středním i vysokoškolském studiu, a následně i růstu kvalifikovaných profesí jako jejich zaměstnání. Výsledkem čtyřiceti let platnosti zákonného rámce veřejné rovnosti žen a mužů v pracovních a sociálních věcech se stala hluboká, ale nejednoznačná transformace hodnot.

Členkami Československého svazu žen byly v roce 1950 i Vlasta a Rita, stejně jako byly v Revolučním odborovém hnutí, sjednoceném Sokole a v KSČ, Vlasta k tomu ještě byla členkou Československého červeného kříže a Svazu přátel Sovětského svazu. Vlastin příběh patří do rámce tradičního českého

feminismu ve smyslu národně vlasteneckého hnutí ženské emancipace střední vrstvy vzdělaného měšťanstva. Otcova podpora a studium na Minervě byly slibným začátkem, nedokázala však překonat nepříznivé podmínky a dál svou vlastní emancipovanou dráhu nerozvinula. Přesto jí nepochybně zůstalo přesvědčení, že není nutné, aby ženy byly pouze provozovatelkami domácnosti a vychovatelkami dětí. Přesun z domácnosti do zaměstnání byl u Vlasty specifický – do samostatné práce se pustila, když ji manžel opustil a děti dospěly. Zůstávala aktivní v ženském hnutí i po jeho zrušení: v roce 1955 psal Zdeněk v dopise Ritě z Moskvy, jak je rád, že si jeho matka kromě nové práce našla i aktivity „v babském hnutí“. Z nahodile zjištěného dopisu Albíně Honzákové z roku 1972 se zdá, že ji téma zajímalo i ve stáří. Možná jsou to stopy, jejichž sledování by mohlo ukázat, jak se komunistické feministky skrytě adaptovaly na vynucenou nečinnost.

127

TRADICE ČESKÉHO FEMINISMU III
Svaz žen, zdola utvořený v předvečer Pražského jara, se stejně jako všechny ostatní složky vznikající občanské společnosti stal o dva roky později obětí konsolidace režimu reálného socialismu s fasádou již vyprázdněné marxisticko-leninské ideologie. Vnější příznakem byla skutečnost, že ve

126

federální a české vládě nebyla mezi lety 1969–1989 žádná ministryně, i když na poslankyně všech tří parlamentů platila 25% kvóta. Právě paměť fungování normalizačního Československého svazu žen a obraz rituálů poslušnosti při oslavách MDŽ na pracovištích i centrálně na Pražském hradě se specifickým typem žen-funkcionářek, jsou tím, k čemu se dodnes odkazuje při argumentaci nepřijatelností ženského politického hnutí. Zákonná opatření zůstávala v sedmdesátých a osmdesátých letech v platnosti a například podmínky potratu byly v posledních letech státního socialismu dále zmírněny zrušením komisí. Doplněvala je však od počátku sedmdesátých let tzv. prorodinná opatření, například poskytování výhodných půjček a přidělování nedostatkových bytů novomanželům, která posilovala patriarchální hodnoty a vedla ke zvýšení raných sňatků i porodnosti. Rozrušování ekonomicko-sociální základny patriarchátu zůstalo příliš spojeno s radikálně stalinistickým pojetím komunismu jako modernizační diktatury a v šedesátých letech se je nepodařilo – mimo jiné nejspíš i kvůli absenci ženské politické organizovanosti – transformovat do post-stalinského systému.

S rostoucím důrazem na konzumní společnost se už od šedesátých let s novou naléhavostí stával zjevným rozpor mezi zákonným

128

129

rámcem a netransformovaným obecným povědomím i přežívajícím patriarchálním systémem hodnot. O břemenu dvojí ženské směny, již ztěžovaly kolapsy v zásobování a pomalý přírůstek bílé domácí techniky, se hojně diskutovalo, ale málo se fakticky měnilo. Ideál komunálních služeb se podařilo prosadit do praxe pouze částečně: fungovalo hromadné podnikové a školní stravování, prodej potravinových polotovarů, péče o předškolní a mladší školní děti mimo vyučování, a také podnik prádelen, mandlů a čistíren s dnes humorně znějícím názvem Osvobozená domácnost. Požadavky žen na uvolnění z druhé směny ovšem samy o sobě byly podmíněny jejich novým sebevědomím a sdílením představy, že není důvod k tomu, proč by měly pracovat více a déle než muži, a navíc dostávat v mnoha oborech nerovnou mzdu. Druhá vlna feminismu, která se rozvíjela ve Spojených státech a západní Evropě od konce šedesátých let, Československo minula. Bylo to logické v tom smyslu, že požadavky druhé vlny na rovnost před zákonem a právo na vlastní tělo byly u nás již desetiletí splněny. Zároveň však absence feminismu druhé vlny u nás vytvořila stěží překonatelnou diskursivní mezeru. Domnívám se, že právě ta – spíše než „komunistická vláda“ jako taková – je příčinou dosud trvající neschopnosti propojit

tradici českého ženského hnutí s aktuálními feminizmy.

V letech 1966–1967 proběhla v médiích diskuse o vydání zkráceného překladu knihy *Druhé pohlaví* Simone de Beauvoir. Operovalo se v ní nově formulovanou tradiční dichotomií mezi transcendencí muže v jeho díle a imanencí ženy, která se přesahuje v druhém člověku, speciálně v dítěti (Jan Patočka k tomu podotýkal, že oba pojmy se přitom používaly špatně). Socioložka Irena Dubská argumentovala proti univerzalizmu mužské zkušenosti a tvrdila, že je nutno uvažovat o tom, jakým modem člověka je žena. Důslednější a vlivnější pozici zastávala psycholožka Helena Klímová, když psala, že biologická rozdílnost muže a ženy musí vést k tomu, že tato diference se stane určující. Řešením problémů má být docenění ženské péče a mateřství, ovšem nikoli tak, že se stane placenou a zákonně definovanou prací – to by podle Heleny Klímové znamenalo zůstat v kapitalistickém způsobu myšlení, který vše kalkuluje v penězích. Souhlasně citovala katolického spisovatele Ladislava Jehličku: „Muž je celý muž i bez dítěte. Žena je komplementární v tom smyslu, že do sebe zahrnuje nejen muže, ale i dítě. Je to méně nebo více? Řekl bych, že více. Nechtěl bych být nevkusný, ale zdá se mi, že paní Beauvoir napsala tu knížku tak, jak ji napsala, právě

130 jen proto, že mluví ze stanoviska ženy bez dítěte.“

Typ argumentace, který v této diskusi zastupovala Helena Klímová, představoval v desetiletém předstihu před nástupem třetí západní vlny feminizmu diskurs feminity a autentické ženskosti, neoddelitelně spojené s mateřstvím a definované svou blízkostí k „přirozenosti“ v kontrastu s technickým světem maskulinity. Ženy tak získaly nástroj pro vyjádření soukromého odporu vůči emancipační rétorice a symbolice režimu husákovské konsolidace. Na rozdíl od západní třetí vlny feminizmu, pro niž se prosazování plného uznání ženských hodnot, autonomie ženskosti a její identifikace s „přirozeností“ jako heslem počínajícího ekologického hnutí staly nástroji subverze ekonomicko-politické moci patriarchy, byl u nás tento diskurs stavěn samotnými ženami naopak do protikladu k modernistické emancipaci. Diktátorská rétorika revoluce a modernity totiž i nadále zůstala diskursem oficiálního svazu žen a vyprázdněného stranického žargonu, navzdory skutečnosti, že praxe státní politiky podporovala již zmíněná prorodinná opatření a celkový posun těžiště společenské komunikace do malých, soukromých skupin. Při interpretaci dvou desetiletí tzv. normalizace či konsolidace, které je klíčové pro další postavení feminizmu u nás po roce

1990, je tedy nutno odlišit dvojí, navzájem disparátní objekt vzdoru: jednak praxi vládnutí, jednak rétoriku konsolidačního režimu. To vedlo k tomu, že ve veřejném mínění poměrně široce převládl „sebezraňující diskurs“ osudově nevyhnutelné závislosti žen, obrácený proti emancipaci jako neúspěšnému projektu. Odzbrojoval každou podobu politizace žen. Fakticky integroval nejen šedou zónu a disent, ale i nespécifické prostředí mimo vysloveně oficiální kruhy. Je ovšem otázkou, co to přesně znamená, jestliže o postojích a názorech té většiny žen, která žila fakticky v souladu s požadavky moci, nevíme zatím téměř nic.

Jako standardní sociologický výklad se však ujal jiný pohled, totiž představa o „spojenectví“ žen s muži, pokud patřili do skupin, které v různé míře odmítaly podvolení politickému systému. Základní metodickou výhradou musí být, že dosud nevíme, jak početně velké skupiny se to týkalo. Podobně jako v době hnutí národní emancipace mělo jít o to, že v utlačovaných skupinách a v disentu se omezila konkurence mužských a ženských zájmů ve prospěch jednotného postupu proti společnému nepříteli. Ve vyhrocené – a údajně modelové – podobě se pak tento rys shledává v nejvíce perzekvované komunitě kolem Charty 77. Právě to mělo způsobit, že reprezentantky českých žen nepociťovaly

131

potřebu naslouchat konfrontačnímu západnímu feminizmu a odmítly jej i po roce 1990. Výzkum Kateřiny Zábrodské však ukazuje, že vzpomínky samotných žen takové vysvětlení nepotvrzují. Spíše než údajnou „mírovou dohodu“ mezi oběma gendery, již si vynutil politický tlak a která se po jeho ukončení bez dalšího vypařila, považují za centrální parametr „maskulinní paniku“, která přetrvala i po obratu. Alena Wagnerová uvažuje o tom, že muži byli v systému státního socialismu zbaveni tradičních symbolů své společenské dominance, od možností ostentativní reprezentace prostřednictvím majetku přes reálnou politickou moc po patriarchální hodnotový a právní systém. Naopak vzestup v hierarchiích byl podmíněn loajalitou k režimu, což ženy zvýhodňovalo ve srovnání s konvenčním genderovým řádem. Právě dvě desetiletí konsolidace naplňuje ve vzpomínkách žen nepřehlédnutelné „zeslábnutí mužnosti“ a zklamaná očekávání, která přinášelo spoléhání na feminitu. To nejpodstatnější ale je, že české intelektuálky postrádaly konceptuální nástroje, jak pochopit, co se vlastně děje, a následně moci přiměřeně reagovat. Jak píše Zábrodská: „Vzhledem k nepřítomnosti feministického diskursu se ženy pokoušely řešit tyto problémy identifikací s pozicemi, které byly potenciálně kontraproduktivní a zraňující – pozicemi, které je zaváděly zpět

132

k biologismu, esencialismu a konvenčním ženským rolím. [...] Oživením ideálů muže kavalíra a ‚skutečného ženství‘ ženy hledaly řešení problémů nerovné distribuce práce a nedostatku respektu vůči ženám. Bez feministického diskursu však toto jejich řešení bylo regresivní a kontraproduktivní, protože směřovalo k umocnění genderové nerovnosti spíše než k její redukci. Ženám chyběl konceptuální aparát, který by jim umožnil vztáhnout feminismus ke svým vlastním životům.“

133

Na toto místo patří komplikovaný vztah k feminismu u Rity. Před několika lety jsem se pokusila dát jí aspoň nepřímě slovo v rozhovoru s Marcelou Linkovou pro projekt o ženách v Chartě 77. Do knihy *Bytová revolta* však rozhovor na radu konzultujícího historika Petra Blažka nebyl zařazen, protože se odlišoval od ostatních textů, byl totiž jen zprostředkovaným svědectvím. Myslím ale, že jistou roli hrála rovněž skutečnost, že na rozdíl od rozhovorů, jež vydanou knihu tvoří, nabízel odlišnou interpretaci role žen v Chartě, nežli je obraz, o němž kniha vypovídá. Podle ní byly ženy hodnotnými hrdinkami díky svému obětavému mateřství a uvědomělé služebným činnostem udržování domácnosti, její otevřenosti hostům, péče o děti včetně dětí ohrožených rodin či opisování samizdatů. Blažek tuto „neokázalou

emancipací“ charakterizuje úvodním citátem z knihy Evy Kantůrkové *Sešly jsme se v této knize* (1980): „Sešly jsme se v této knize nikoli z důvodů femininních. Feminismus byl ostatně z naší společnosti vymýcen jeho bezohledným převrácením v novou podobu zotročení ženy – její vnucenou zaměstnanost. Takže jestli žena v Československu o cosi pro sebe usiluje, pak spíše o své nedeformované ženské lidství než o své uplatnění. Původ knihy byl v něčem jiném: zůstaly ženy po odsouzených mužích a rády by za ně cosi vyslovily.“ Rita nebyla v pozici, kdy by měla a chtěla mluvit za někoho jiného; naopak, byla si vědoma, že má co říci sama za sebe. Jak jsem již zmínila, jako samoživitelka měla zodpovědnost především za existenci rodiny. V její knihovně byl ovšem nejen český překlad *Druhého pohlaví* Simone de Beauvoir ale i anglické originály *Feminine Mystique* Betty Friedan (1963) a *Female Eunuch* Germaine Greer (1970); díky možnosti číst zahraniční časopisy jsme spolu diskutovaly o politických jako byla Gloria Steinem a o hnutí *women's lib*. Přesto Rita „vztáhla feminismus ke svému vlastnímu životu“ jen částečně.

134

Osobní rozměr spočíval v tom, že profilující osobností intelektuální recepce feminismu koncem šedesátých let byla Irena Dubská, nová Zdeňkova partnerka, ten ale byl jen částí situace. Rita patřila k hrstce

českých feministek, které znaly ideje druhé vlny a jako politická ekonomka chápala specifičnost československé situace. Ačkoli musela dělat čistě výdělečnou práci a v osmdesátých letech navíc v únavně nezajímavé podobě, trvale si uvědomovala, že chyba není v pracovním nasazení ženy, ale v politické situaci, která jí neumožňuje dělat kvalifikovanou práci, o níž věděla, že byla uspokojující a naplňovala ji. Jak o tom byla řeč, obracela se k pravicovým (nikoli konzervativním) hodnotám v ekonomii, avšak osobní situace jí nedávala mnoho prostoru k tomu, aby prakticky usilovala o autonomii ženskosti, jež se v československém pojetí orientovala retrográdně, k závislosti na mužích. Ostatně kvůli zkušenostem vlastních rodičů ani nemohla sdílet rozšířenou nostalgii vůči iluzivnímu obrazu měšťanských hodnot první republiky. O zavařování, domácí šití a pletení (což neuměla), ale konec konců i o domácím vaření vždy zdůrazňovala, že je to jen neprofesionální náhrada produkce specialistů, která má z principu lepší výsledky. Postmoderní a neoliberální feminismus třetí vlny pracující s esencionalizací a iracionální mystifikací ženskosti a mateřství, i se sklony k politické korektnosti, jí zůstal cizí. Jiří Dienstbier proto mohl vzpomínat, že prý Rita feminismus nesdílela: „Kdysi mě z legrace ve slangu amerických feministek označila za *male chauvinist pig*. Když potom

135

přeložila moje *Snění o Evropě* do angličtiny, americký recenzent tvrdě napadl ‚sexistickou‘ terminologii její američtiny. Dovolila si totiž překládat ‚lidstvo‘ jako *mankind* místo ve feministické novořeči povinného *humankind*.“ Dodejme ovšem, že Jiří Dienstbier svým chováním i názory opravdu představoval exemplární příklad maskulinního šovinity, stejně jako mnoho dalších mužů disentu i generace tehdejších dvacátníků, kteří se chopili po roce 1989 politické moci i kulturní hegemonie.

Podobně, jako tomu bylo v jiných aspektech postkomunistické transformace, i osud feminismu výrazně negativně poznamenala skutečnost, že si československá společnost na přelomu let 1989 a 1990 představovala, jak se vrací do zakonzervovaného světa idealizovaného klasického předválečného kapitalismu. Namísto toho ale naskakovala do rozjetého vlaku kapitalismu neoliberálního a globalizovaného. U nás to vedlo k rychlému odstranění politik podporujících samostatnost žen, k prosazení hegemonie konzervativních kulturních hodnot v čele s odmítnutím kolektivní výchovy dětí a k dalšímu posílení tzv. prorodinných opatření; žen se nedokázala zastat ani sociálnědemokratická strana. V devadesátých letech byla na vrcholu třetí, postmoderní vlna feminismu. S pojmovým rámcem poststrukturalismu se věnovala

především politice identit a performanci autonomní ženskosti jako motivu individuální seberealizace navzdory patriarchálnímu hodnotovému systému. Jejím hlavním přínosem je podpora sebeuvědomění vzdělaných žen. Feminismus třetí vlny usiloval o veřejné i symbolické docenění hodnot a činností, které jsou stereotypně kódovány jako ženské. V některých evropských zemích se prosadila politika podpůrných kvót, zároveň se ovšem stalo nemožným politické hnutí žen. České prostředí se v tomto směru přiblížilo „Západu“ jen málo. Neoliberální princip zásluhovosti jednotlivce je posilován diskursem zaměřeným na optimalizaci výkonu a na tvrzení, které je účinně namířeno proti samotnému principu feminismu, že totiž dostatečně schopné ženy se dokáží prosadit samy svým vlastním úsilím, aniž by se braly v úvahu systémové překážky, na které narážejí. Jedinou podmínkou je svobodná, tj. liberálně demokratická společnost, jež údajně poskytuje rovné startovací pozice, a jediné změny jsou ty, které jsou potřeba k prosazení neoliberálního systému, včetně zrušení podpůrných programů, kvót a specificky žensky zaměřených politik. Pokud u nás dnes existuje politická reprezentace feminismu, je většinou feminismem třetí vlny. Má sklony považovat ženskost za esenciální a soustřeďuje se na politiku identity. Převažující depolitizovaná část se označila

za genderová studia a zůstala doménou akademické sféry, jak jsem zmínila v úvodu této kapitoly.

REÁLNÁ HROZBA FEMINISMU

Čtvrtá vlna feminismu u nás proto postrádá základnu, východisko i kontrast. Z univerzitního a intelektuálního prostředí se opět vrací k důrazu na nezbytnost politického angažmá a překonání fikce humanistického univerzalizmu. Z předchozí fáze rozvíjí úsilí o společenské docenění péče a její mzdové ohodnocení. To ovšem znamená, že je třeba přijmout výsledky nového marxistického feminismu, který nedělá nic menšího, než že mění Marxovu definici práce. Rozšiřuje ji totiž o reproduktivní práci v domácnosti a o péči, které byly v klasickém marxismu považovány za ne-produktivní a nepočítalo se s nimi. Čtvrtá vlna rovněž na základě docenění zkušeností ne-bílých žen a v interakci s postkoloniálním impulsem rozvíjí tzv. intersekcionalní přístup, když uvažuje o průniku politické, ideologické, třídní a etnické marginalizace žen. Autorky čtvrté vlny ukazují, jak jsou chudé a ne-bílé ženy postiženy zvláštními druhy problémů, které nejsou pouhým součtem zátěží, ale vznikají právě jen v průsečíku dvou či více způsobů útlaku, a proto mají svá specifika. V důsledku pozornosti věnované neelitním skupinám je klíčovým pojmem čtvrté vlny

empowerment. To znamená vědomí, že je třeba mluvit o ženách a jejich životě tak, aby se těm, které vyrůstají ve znevýhodněných podmínkách, dostávalo povědomí o tom, jakým překážkám ženy čelí a jak je mohou překonávat nejen osobně, ale i kolektivně. Podobně jako gender je to termín, který je obtížné převést do česko-jazyčného prostředí. Oba korektní překlady, „zmocnění“ a „umocnění“, spadají do výlučných jazyků práva a matematiky. Jenže anglické slovo obsahuje i podstatný význam podpory a dodávání sil, energetizace. Z tohoto pohledu by bylo nejvhodnějším překladem „povzbuzení“ či ještě lépe „posilování“.

Konceptem, který rozevívá trhliny vedoucí k lepšímu poznání, by mohla být polarita veřejného a soukromého. Jedno ze základních hesel feminismu zní „soukromé je politické“. Pokud se totiž vše, co se týká života v domácnosti, obstarávání obživy, péče o děti, citového života rodiny, reprodukčních práv a dalších otázek autonomie těla odsune do soukromé oblasti, a proto se definuje jako apriori apolitické, je snadné říci, že „ženské problémy“ nejsou vůbec veřejným tématem, natož aby byly v zodpovědnosti politiky. Nelze o nich pak ani veřejně diskutovat, natož do nich politicky zasahovat. Jejich řešení je věcí každého jednotlivce, nejvýš rodiny; toto nezasahování dokonce považuje

neoliberální pravice za míru svobody. Taková delimitace soukromého a veřejného v důsledku znamená odzbrojení politických požadavků žen. Prolnutí soukromého a politického tím, že se veřejná debata, setkávání a politická akce přesunuly do bytů, bylo československé opozici a disentu sedmdesátých a osmdesátých let vnuceno mocí, která je perzekvovala, jak jsme názorně viděli na peripetiích příběhu Rity. I když sama StB brala tyto domácí „intelektuální salóny“ velmi vážně, psaní dějin má tendenci je považovat právě kvůli privátnímu prostoru za cosi méně důležitého, než byly veřejné akce. V tomto smyslu je zmíněná kniha *Bytová revolta* přínosná, i když naopak opomíjí veřejné politické aktivity žen v disentu a Chartě. Aktérky samy si však nezbytné komplementarity obou přístupů byly vědomy, jak ukazuje již citovaná kniha Evy Kantůrkové *Sešly jsme se v této knize*, za niž byla autorka na počátku osmdesátých let odsouzena a uvězněna. V pojetí *Bytové revolty* zůstal mimo dohled mimořádný výkon Jiřiny Šiklové, jež měla k Ritě osobně i myšlenkově blízko; nemluvě o zmíněné Ireně Petřinové, Anně Tučkové a dalších představitelkách normalizační levicové opozice. Postoj Šiklové – pojďme prostě dělat to, co je nyní potřeba – byl sice „žensky služebný“ a využíval logistických kompetencí, které patří k typicky ženským kvalifikacím

v řízení domácnosti. Zároveň byl ale „mužsky statečný“ ve veřejném, nikoli domácím prostoru.

Feminismus na rovině teoretického myšlení skutečně je onou hrozbou pro dosavadní řád, jíž se obávají nejen konzervativci ale i příznivci neoliberálního feminismu. Ten za své cíle považuje pěstování individuální excelence žen, aby vlastním úsilím prorazily „skleněný strop“ a uspěly v patriarchálním systému a jeho hrdinkami jsou vysoce postavené ženy v korporátních hierarchiích nebo politicky typu Margaret Thatcher či Hillary Clinton. V humanitních i sociálně-vědních oborech působí feminismus stejně jako anti- a postkolonialismus silou výbušniny vložené do základů: vede totiž nutně k přehodnocování základních kategorií. V mém vlastním oboru dějin a teorie výtvarného umění to vystihují dvě slavné otázky: „proč nikdy nebyly velké umělkyně?“ Lindy Nochlin (1972) a „musí být ženy nahé, aby se dostaly do muzea?“ skupiny Guerrilla Girls (1985). Jejich promýšlení vede nakonec k hloubkovému zpochybnění paradigmatických kategorií celého oboru, totiž umělecké geniality, „kvality“ uměleckého díla a „vlivu“ jako předávání kvality od aktivního dárce k pasivnímu příjemci. Kdo ale ve skutečnosti určuje, co je kvalitní? Existuje univerzální kategorie „člověka“, nebo jsou jen

rodově situované kategorie mužů a žen, plus různých menšinových pozic? Není chyba spíš v tom, že kategorii „člověka“ automaticky ztotožňujeme s myšlením a postoji (bílých a vzdělaných) mužů? Jak si všimli autoři práce o marxistickém humanismu, právě to se dělo v Československu šedesátých let, kde představa „všestranně rozvinutého člověka“ nabývala podoby „mužského příslušníka státně socialistické střední třídy, jejímž definičním znakem není ekonomické, ale spíše symbolické kapitálové zázemí.“ Jakou roli má univerzalismus v politickém boji? Oslabuje opomenutí zvláštnosti žen možnost kolektivní akce, anebo jí naopak klade sdílený cíl a brání tříštění sil? Jsou opravdu jedinou možností definice svobody maskulinní hodnoty individuální autonomie, nepoddajnosti, neústupnosti a neochoty ke kompromisu? Feminismus jako intelektuální výzva požaduje zásadně, autenticky a nově promýšlet zdánlivě pevné základy euroamerické kultury.

137

Možná hned na úvod měla totiž zaznít i otázka, co opravňuje Vlastu, Chanu a Ritu k tomu, aby se o nich psala kniha – byly dostatečně významné? Nebyly právem zapomenuty proto, že dostatečně významné nebyly? Feminismus ovšem podvrací samotné předpoklady takto kladené otázky. Jaké totiž je kritérium toho, kdo jde skutečně

významná historická osobnost? Má se za to, že ženy jen letmo vystupují v příbězích mužů prostě proto, že nebyly natolik důležité, aby jejich příběhy byly dějnotvorné, a tedy aby někoho zajímaly. Poskytovaly svým mužům soukromé zázemí partnerek a matek, a byly tedy významné pro ně osobně – jako intimní, lidské opory nebo dokonce jako zákulisní hybatelky – avšak nikoli pro „velké dějiny“. I zde je třeba revidovat konceptuální aparát, jímž minulost studujeme a nově definovat dějinnou významnost. Jedna cesta je přiznat podstatnost a závažnost neplacené domácí práci a péči, bez nichž by žádné „velké dějiny“ nebyly vůbec možné. Jiná cesta, jíž jsem šla ve svém textu, je důsledné sledování úhlu pohledu ženské praxe. Pak může vystoupit skutečná významnost či historická agence žen, a to nikoli jako příslovečného „krku, který hýbe hlavou“ za pomoci „ženských zbraní“, ale jako rovnocenných spolupracovnic na oněch kulturních a politických činech, jež tvoří tradiční „velké dějiny“ a jež sice byly připsány mužům, ve skutečnosti ale byly výsledkem participace obou rodů.

OTÁZKY POSTKOMUNISMU

Domnívám se, že popsané životní příběhy a jejich kontextualizace ukazují, v jakém smyslu se také lze zabývat dějinami 20. století, které potřebujeme pro porozumění své vlastní dnešní situaci. Nelze vycházet jen z platnosti obecných, morálních soudů, nýbrž ze studia konkrétní skutečnosti – do té míry, do jaké je pro nás poznatelná. Samozřejmě to neznamená, že u detailu lze zůstat. Naopak, produkce dějinného poznání není možná bez jeho zasazení do konceptů a kontextů. Ani jeden ze zde vyprávěných příběhů by však nebylo možné pochopit z teoretické proklamace nebo záměrů politické moci. Orientace pozornosti na životní praxi, na její nekonvenční modely a na pragmatická řešení, která se jeví z hlediska ideového rámce jako hybridní, ba nestandardní, je metodickým prvkem, který lze podle filosofky „nového materialismu“ Rosi Braidótti rovněž vidět jako fundamentálně feministický. Nějak podobně je tomu s recepcí „západního“ feminismu. Bez něj nelze aktuálně feministicky myslet, avšak nemá smysl jej aplikovat jako objektivně platný a zvenčí daný vzorec, nýbrž je třeba za pomoci jeho konceptů nově promyslet konkrétní situaci v místním prostředí, lokální tradice, omezení a specifické možnosti. Výše ukázaný fázový posun aktualizace témat druhé a třetí vlny feminismu to ukazuje stejně dobře jako dvě různé orientace důrazu na

feminitu v sedmdesátých a osmdesátých letech.

Typicky to platí pro nejnámennější průsečík či křižovatku, která se v této knize objevila, totiž pro otázku, co znamenalo být ženou-komunistkou. Výmluvným příkladem dysfunkční stereotypizace, jež nahrazuje analýzu, je kniha Jiřího Pernese *Komunistky s fanatismem v srdci*. Je to soubor deseti krátkých biografii poněkud nahodile vybraných členek KSČ. Autor ji zahajuje tvrzením, že „vzhledem ke své citovosti většina z nich přistupovala k politice strany naprosto nekriticky a jejich nadšení spíše než u mužů přerůstalo ve fanatismus.“ Stereotypy fanatismu a emocionalita pak autor používá jako libovolně přiřazovaná označení namísto argumentace.

Jak jsem zmínila již v úvodu, tři předložené příběhy nemá smysl generalizovat. Především proto, že všechny patří do prostředí střední třídy, které umožnilo klíčový moment, totiž podporu vyššího vzdělání obou žen starší generace. Chana byla právě svým vzděláním výjimečná mezi meziválečnými českými komunistkami a Rita měla díky mezinárodní zkušenosti zvláštní postavení mezi generačními příslušníky socialistické inteligence i disentu. Všechny tři se pak odlišují od většiny českých komunistek tím,

že byly ze strany vyloučeny. Chana, stejně jako její manžel, zůstala „komunistkou bez legitimace“ a autentickou marxistickou teoretičkou; po dvanácti letech byla do strany opět přijata. Rita naproti tomu v průběhu asi deseti let po vyloučení zásadně proměnila svůj postoj a komunismu i marxismu se vzdálila. Možná nejčastější vzorec sledoval život Vlasty, na němž dobře vidíme, jak jí členství v KSČ v polovině života umožnilo nepodlehout sebelitosti zrazené manželky, otevřít novou životní etapu a získat dokonce určitou moc a zadostiučinění. Vlastino osobní přesvědčení však, řekla bych, nedokázalo vykročit mimo instrumentální využití stalinistické revize českého nacionalismu v padesátých letech. Byla spíše členkou strany nežli komunistkou.

Právě k otázce, co znamenalo být a pak nebýt členkou komunistické strany, mohou naše tři příběhy přispět. Zdá se, že tento bod byl shodný pro ženy i muže, i když ženám nabízela místní verze feminismu třetí vlny lepší únikovou cestu v přimknutí k důrazu na autonomní feminitu. Eva Kantůrková, která pocházela z rodiny meziválečných komunistických aktivistů a novinářů – podobné partnerství Chany a Buni – a již se tyto otázky osobně týkaly, se nad tím v citované knize zamýšlela v rozhovorech s Gertrudou Sekaninovou-Čakrtovou, Libuší

Šilhánovou a Jiřinou Hrábkovou-Rumlovou. První z nich byla jen o pět let mladší než Chana a pro obě bylo klíčové, že se dokázaly zbavit stranické disciplíny, avšak přitom si bez ohledu na ni udržet osobně prožitý a závazný ideál spravedlivé společnosti a marxistického myšlení. V takovém pojetí se komunistická strana stávala nástrojem pro uvádění vlastního přesvědčení do praxe a nikoli institucí, která autoritativně, v patriarchálním stylu, předpisuje správné myšlení a jednání. Pro ženy z následující generace bylo při rozcházení se stranou nejdůležitější vyrovnat se s tím, že měly skrze své členství ve straně na přelomu čtyřicátých a padesátých let podíl na moci a dělaly tehdy věci, které velmi negativně zasahovaly do životů druhých. Rita měla tuto skvrnu na svědomí z činnosti v akčním výboru anglického gymnázia, což se projevilo v tom, že o tom nikdy nemluvila (celá věc se objevila až při mém průzkumu pro tuto knihu). Kantůrkovou traumatu viny zbavilo vězení. Šilhánová připomíná, že vina je strukturovaná a konkrétní, že by ji měli počítovat jen ti, kdo byli ve funkcích a měli reálný vliv. Všímá si, že „celá ta hluboce negativní zkušenost mnohé mé souputníky, o těch starších ani nemluvě, značně dezaktivizuje, vhání je do privátních zájmů a sfér. To platí i o velké části vyloučených komunistů. Jejich zklamání, deziluze je opravdu hluboká. Naštěstí určitá část z nich

reaguje na to hořké poznání aktivitou, někteří jako by si sami před sebou a před druhými odčiňovali, že se tehdy neozvali, nic podstatného neudělali.“ Připomíná ale, že dění v padesátých a šedesátých letech mělo i své dobré stránky, udělalo se mnoho pro „dobrý, nepokřivený socialismus. [...] Ona asi strana byla vždycky dvojí, rozdvojená. Zájmově, co do zkušeností a poznání, i co do lidských typů a kvalit. Mnozí vstupovali do té lepší strany.“

139

Dobře tyto úvahy vystihl Buňa v soukromém dopise Ludvíku Vaculíkovi z května 1973. Odmítl Vaculíkova slova již z projevu na sjezdu spisovatelů v roce 1967, že socialismus nerozřešil jediný lidský problém: „Není to pravda. Jezdím každý rok, i před válkou jsem jezdil, do okolí Telče, znám tam spoustu lidí, vím, že tehdy byla strašlivá bída a nouze mezi těmi kameníky, kteří dnes vlastní nádherné domky, auta, žijí tak, jak žila před válkou střední buržoazie, jezdí na dovolenou do ciziny, nevědí, co s penězi, atd. Pro ně bylo leccos rozřešeno. Jiná věc je, zda se to nemohlo obejít bez těch strašlivých zločinů, marných obětí, nesčetných tragedií. Myslím, že nám v roce 68 šlo právě i o důkaz, že to mohlo být i jinak. A totéž platí pro velké masy dřívějších hladových, nuzných chudáků i jinde v socialistických zemích. Proto není pravda, že to bylo už tehdy spiknutí a nic

než spiknutí. Tehdy to bylo veliké hnutí, které lákalo k sobě nejlepší lidi, které chtělo cosi velkého a krásného. Bylo zneužito, pošpiněno, v lecčem přerostlo v cosi úplně jiného. Ale nic bychom nepochopili z toho, co se děje, kdybychom si neuvědomili, že i dnes, přese všechno, co se stalo, je to veliká idea pro ty, kteří v tzv. třetím světě bojují za něco lepšího. A zase, při všem odporu k zneužívání vznešených idejí ke sprostým cílům, nevylejvejme z vaničky spolu se stalinistickou špínou i dítě – spravedlivý boj proti vykořisťování, hladu, fašismu atd. Jinak s ocitneme tam, kde nás chtějí mít ti, kteří nám dnes spílají, mezi nejhorší reakcí, mezi těmi, proti kterým bojují a bojovali nejlepší duchové lidstva již od nepaměti.“

VYNUCENÁ MLČENÍ A OZNAČOVÁNÍ

Ženy mé rodiny, na které jsem vzpomínala a jejichž příběhům jsem se pokoušela porozumět nejen jako jedinečným osobním osudům, ale zároveň také jako případům existence žen v Československu 20. století, nechtěly na veřejnosti mlčet. Přes veškeré úsilí se jim to ale nedařilo. Mlčely i v soukromí o vlastní rodině a jejich osudech. Chana žila z nich tří nejsvobodněji, ale i ona mlčela, aspoň o rodném jazyce. Vlasta a Rita zamlčely své aktivity kolem roku 1950, jimiž negativně zasahovaly do osudů jiných, což zpětně pociťovaly jako nevyřčené provinění.

141

Taková zamlčení jsou osobními reakcemi na pokřivené podmínky, jsou to určité volby, jimž jsou vystaveny oba rody, pokud vystupují ze soukromí na veřejnost. Účast na politickém dění vedla k tomu, že Chana i Rita byly umlčeny společně s muži. Jejich ženská role ale podmínila způsob, jakým se mlčelo o nich. Domnívám se, že obě v životě dokázaly si zjednat intelektuální respekt v mužském prostředí, v němž se pohybovaly. Vytratily se teprve v záznamu a pak v retrospektivě, protože nepřítomnost v písemných pramenech vede k opomenutí při psaní dějin. Ale mlčet by se nemělo ani o lidech jako byla Vlasta. Měla toho z přelomu čtyřicátých a padesátých patrně na svědomí relativně nejvíc, ale nemluvila o tom a uzavřela se do sebe. Přitom právě ona, jak jsme viděli, reprezentovala nejvýstižněji domácí tradici ženské emancipace.

140

Rubem mlčení je vynucené pojmenování, zejména identifikace udělované zvenčí, které zraňují i bez přímého záměru. Nelze ale nepřipomenout, že v českém prostředí zůstávala stále patrná jinakost Chany a Buni, a v nečekané míře ještě i Rity – totiž jejich židovství, byť se ho vzdávali, či je dokonce popírali. Přispívalo dalším rozměrem k jejich marginalizaci. Chanu formovala jedinečná zkušenost a podoba feminismu východoevropské sionistické tradice. Ta

vycházela ze specifické verze předmoderního nastavení rodinných vztahů, kde byl mužským ideálem vzdělanec a mudrc. Na rozdíl od křesťanské Evropy ovšem nebyl oddělený do celibátního společenství. Ženy ve východoevropské židovské tradici se staraly o všechny okolnosti praktického života, domácí i komunitní. Určujícím prostředím života Chany a Rity však byl český „lidový antijudaismus“. Když se Vlasta dost nekontrolovala a řekla Chaně o komsu třetím „byla to židovka, ale slušná ženská“, bylo to trapné. Když průsečík židovské jinakosti a komunistického přesvědčení sofistikovaneji odmítl po přečtení Buňových pamětí v květnu 1973 v dopise Ludvík Vaculík (sám teprve před několika lety ze strany vyloučený), šlo už o záměrně zraňující slova. Ačkoli si tykali, dopis je nadepsán „Vážený soudruhu Budíne!“ Vaculík píše: „Přijde kluk, doslova kluk, bůhvíodkud, různými figly se vetře na českou školu, měl by být rád, ale není [...] neumí ani česky, ale už se s někým proti někomu spolčuje a za nějakých deset dvanáct roků mluví k národu v novinách, plete se do jeho věcí, určuje, co si má ten národ myslet... Je to velice krásné svědectví o národě, jenž to dovolil. Ale osobní poctivost, opravdovost a vytrvalost mohou i takového člověka přeměnit, takže vrostle do prostředí a aspoň pyká s ním.“ Buňa ve své už citované odpovědi odmítl „xenofobii a národnědemokratické –

142

abych se nevyjádři ostřeji – kocourkovství, které u L. Vaculíka až zaráží.“ Nárok na svobodnou volbu národní příslušnosti zdůvodnil oklikou, když připomněl případy svobodné volby nepůvodní národní a jazykové příslušnosti u nežidovských, slovanských osobností české a evropské kultury a politiky, a připomněl, že těm by to Vaculík vyčítat jistě nechtěl.

Specificky ženskou zkušeností je vnější označování ženských postojů. V řadě zmínek o Chaně i Ritě, a to i v těch, které nejsou nijak nepřátelské, se setkáváme s motivem jejich neústupnosti a tvrdohlavosti, vytýká se jim používání příliš bojovné řeči – podle Zdeňka Urbánka „apodiktická zarputilost“ – a sebejistota soudů. Pokud mohu svědčit jako již ojedinělá pamětnice, neměla ani jedna nijak konfliktní povahu a obě byly naopak velmi přátelské a k druhým vstřícné. Diskutovaly ovšem sebejistě a zapáleně. Mnohem spíše tu jde o stereotyp posuzování žen, pokud vystoupí z konvenčního zařazení, kdy mají být pasivní, přizpůsobivé, podvolující se a přitakávající. To, že je takový stereotyp používán nevědomě, nezmenšuje jeho zraňující potenciál. Ženy, které se soustavně setkávají s takovým hodnocením, jsou nevědomě nuceny hodnotit i samy sebe zkresleně. Je to typický případ, kdy patriarchální model škodí i mužům samotným.

Rozpadá se totiž samotná možnost hodnocení a porovnávání kvality. Jsou-li ženy předem a samotným nastavením podmínek vyřazeny ze soutěže, nebo mají v jejím průběhu vedle viditelných překážek navíc i ty neviditelné („skleněné“), není nikdy jisté, zda ten, kdo v soutěži vyhrál, je skutečně nejlepší.

6 ZDROJE

Prvním zdrojem jsou mé vlastní vzpomínky doplněné konzultacemi s Vladimírem Mlynářem. Pro kapitoly o Chaně a mládí Rity je základním východiskem memoárová kniha Stanislav Budín, *Jak to vlastně bylo*. Praha 2008 [psáno v letech 1969–1973]. Dochovaná rodinná korespondence a dokumenty jsou uloženy v „domácím rodinném archivu“, menší část jako fond Stanislav Budin Papers, Hoover Institution, Stanford (CA), Inv. Nr 2001C70. Na tyto prameny v poznámkách neodkazuji. V následující části jsou uvedeny odlišné a doplňující zdroje.

ZKRATKY

ABS Archiv bezpečnostních složek
AUK Archiv Univerzity Karlovy
MÚA–ČSAV Masarykův ústav a archiv
Akademie věd, Československá akademie
věd
NA Národní archiv
VHA Vojenský historický archiv

POZNÁMKY

Jak ženy mlčí

- 1 **Barbora Baronová, *Ženy o ženách. Intimita tvorby českého ženského filmového a literárního dokumentu*. Zlín 2019, cit. A. Wagnerové s. 377.**
- 2 **Peter Bieri, *Das Handwerk der Freiheit. Über die Entdeckung des eigenen Willens*. Frankfurt**

- a. M. 2009, s. 73, cit. podle Joes Segal, Státní občanství pro kulturu. Umělecká tradice a národní identita ve znovusjednoceném Německu. In: Matěj Forejt (ed.), *Umění z NDR. Dědictví na obtíž?* Praha 2021 (v tisku).
- 3 Diskuse o vztahu lidství a ženství proběhla na konci šedesátých let: Marianna Placáková (ed.), *Debata o českém překladu ‚Druhého pohlaví‘. Kontradikce 4/2020, č. 1, s. 113–157. Viz k tomu dále v 5. kapitole Feminismy a průsečíky.*
- 4 Pavla Frýdlová, *Ženská vydrží víc než člověk. 20. století v životních příbězích deseti žen.* Praha 2006; táž, *Ženy 60+.* Praha 2018. Jde o záznamy volných vyprávění. K projektu Paměť žen, který Frýdlová realizovala v pražském centru Gender Studies, srov. Baronová 2019 (cit. v pozn. 1), s. 158–221.
- 5 Stanislav Budín, *Jak to vlastně bylo.* Praha 2008; Radka Švaříčková Slabáková, *Rodinné mezigenerační příběhy.* In: táž (ed.), *I rodina má svou paměť. Rodinná paměť v interdisciplinárním kontextu.* Olomouc 2018, s. 53–77.
- 6 Helen Epstein, *Nalezená minulost.* Praha 2000; táž, *O čem se nemluví.* Praha 2018; Anna Fodorová, *Lenka.* Praha 2020.
- 7 Baronová 2019 (cit. v pozn. 1).
- 8 Jakub Rákosník, *Tři cesty soudobé české historiografie komunismu.* In: Jan Kalous – Jiří Kocian (eds.), *Český a slovenský komunismus (1921–2011).* Praha 2012, s. 13–23, cit. s. 20.
- 9 Cituje Stanislav Holubec, *Byl Bahro alternativou?* In: Rudolf Bahro, *Alternativa. Ke kritice reálného socialismu.* Praha 2020, s. 68.

Vlasta

- 10 VHA, osobní karta, legionářská evidence a osobní spis Hubert Müller/Mlynář; ABS, fond Zemské velitelství SNB A 15, i. j. 183 Mlynář Hubert – autonehoda, zpráva.
- 11 Za informace o konfliktu s Krieglem vděčím Martinu Gromanovi. Dále též MÚA-ČSAV, fond Ústav státu a práva – personálie, složka Zdeněk Mlynář, životopisy a dotazníky.
- 12 NA, fond ÚV KSČ, Evidenční štítek členské kartotéky KSČ Vlasta Mlynářová.
- 13 Zdeněk částí článku včetně textu udání a své samizdatové bezprostřední reakce otiskl v publikaci Zdeněk Mlynář, *Socialistou na volné noze.* Praha 1992, s. 71–77.
- 14 ABS, Sběrka návrhů a rozhodnutí skartačních komisí, Rozhodnutí ke svazku arch. č. 695175 MV.

Chana

- 15 Olga Tokarczuková, *Knihy Jakubovy.* Brno 2016; Martin C. Putna, *Obrazy z kulturních dějin Střední Evropy.* Praha 2018, s. 271–304; Martin Pollack, *Halič. Putovanie po stratenom svete.* Žilina 2020.
- 16 Ivan Olbracht, *Golet v údolí.* Praha 1937.
- 17 Vít Strobach, *Židé: národ, rasa, třída. Sociální hnutí a ‚židovská otázka‘ v českých zemích 1861–1921.* Praha 2015; Alain Brossat – Sylvia Klingberg, *Revolutionary Yiddishland. A History of Jewish Radicalism.* London – New York 2016.
- 18 Martin Groman, *Stanislav Budín. Komunista bez legitimize.* Praha 2015 [rozšířená rigorózní práce na FSV UK z roku 2003], s. 41; k odpovědi na dopis Ludvíka Vaculíka viz více i dále.

- 19 **Nationalität** se uváděla od roku 1926, do té doby rubrika vyžadovala *Muttersprache*, viz AUK, *Protokolle der Deutschen Universität Prag, 1923–1927*; Jiří Pešek, *Jüdische Studenten and den Prager Universitäten 1882–1939*. In: Marek Nekula et al. (eds.), *Franz Kafka im sprachnationalen Kontext seiner Zeit. Sprache und nationale Identität in Öffentlichen Institutionen der böhmischen Länder*. Köln – Weimar – Wien 2007, s. 214–227.
- 20 Hana Budínová, Ublížili autorovi i sobě. *Kulturní politika* 3/1948, č. 22, 20. 2. 1948, s. 6.
- 21 Steffen Höhne (ed.), *August Sauer (1855–1926): ein Intellektueller in Prag zwischen Kultur- und Wissenschaftspolitik*. Köln a. R. 2011.
- 22 AUK, *Protokolle der Deutschen Universität Prag, 1923–1927*; AUK, *Ordnung der Vorlesungen der Deutschen Universität in Prag, 1924–1928*.
- 23 Pešek 2007 (cit. v pozn. 19).
- 24 Groman 2015 (cit. v pozn. 18), s. 34–40.
- 25 Hela Volanská, *Ako na cudzej svadbe*. Bratislava 2009 [v samizdatu *Concordia*, Edice Petlice 1987; český překlad Praha 1991].
- 26 Budín 2008 (cit. v pozn. 5), s. 64.
- 27 AUK, fond Matriky Německé univerzity v Praze, inv. č. 4, Matrika doktorů Německé univerzity v Praze (1924–1931), s. 318. Strojopis disertace, zřejmě předběžná verze s rukopisnými poznámkami v ruštině i češtině, je uložen ve fondu Stanislav Budín Papers, box 8, Hoover Institution, Stanford, CA.
- 28 Srov. Zofia Mitoseková, *Teorie literatury: historický přehled*. Brno 2010, zejm. s. 112–129; Hana Kosáková, *Formalismus v polemice s marxismem*. Praha 2017, zejm. s. 135–137; Jindřich Toman, *Příběh jednoho moderního projektu. Pražský lingvistický kroužek 1926–1948*. Praha 2011, zejm. s. 105–123 a 130–132.
- 29 Jakub Rákosník, Strana profesionálních revolucionářů? Politická kultura meziválečné KSČ. *Historie – Otázky – Problémy* 1/2014, s. 135–146.
- 30 Výběr Jiřího Pernese, *Komunistky s fanatismem v srdci*. Praha 2006. Pro přesnější charakteristiku prostředí mladých komunistických radikálů chybí informace; zatím nejpodrobnější studie si otázku partnerství a mateřství nekladla: Hana Matysková, *Komunistky ve dvacátých letech*. Doktorská disertační práce, Filosofická fakulta Karlovy univerzity v Praze, 2011.
- 31 Marie Švermová, *Vzpomínky*. Praha 2008, s. 53.
- 32 Ověření dokladu ve fondu Policejního ředitelství a zasazení do kontextu poválečných změn německých jmen židovských novinářů viz Groman 2015 (cit. v pozn. 18), s. 158.
- 33 Marie Bahenská – Libuše Heczková – Dana Musilová, *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha 2010, s. 239. Více k tomu dále v kapitole 5. Feminismy a průsečky.
- 34 Strobach (cit. v pozn. 17), s. 187 a 206–207.
- 35 Cituje Rákosník 2014 (cit. v pozn. 29), s. 143.
- 36 František Helešic, *Komunističtí novináři 1921–1938 (Příspěvek k formování „revolučních elit“)*. In: Ivana Koutská – František Svátek (eds.), *Politické elity v Československu 1918–1948*. Praha 1994, s. 194–232; Groman 2015 (cit. v pozn. 18).
- 37 Marie Bergmannová, V. Meyerchold přednášel v Praze. *Program D37*, č. 4, 14. 11. 1936, s. 54–55.
- 38 Roman Kanda, *Český literárněvědný marxismus. Kapitoly z moderního projektu*. Brno – Praha 2021, s. 52.

- 39 Při zpracování následujících stránek jsem pracovala s rekapitulací Jan Jíša, 'Tvorba' a sovětská literární kritika. In: týž (ed.), *Československo-sovětské literární vztahy v období meziválečném*. Praha 1965, s. 35–76. Teprve po dokončení textu mne Jan Mervart upozornil na rukopis disertace Jana Drdová, *Diskuse o socialistickém realismu v meziválečném Československu*. Doktorská disertační práce, Filosofická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2015. Zároveň vyšla právě zmíněná monografie Romana Kandy, která se diskusi věnuje zejména na s. 41–50 a na rozdíl od Drdové se soustřeďuje především na interpretaci K (ne)přítomnosti Chany v obou textech viz dále.
- 40 Marie Bergmannová, K diskusnímu večeru o socialistickém realismu. *Haló noviny* 2/1934, č. 309, cit. podle Drahomíra Vlašínová – Štěpán Vlašín (eds.), *Prameny (Utváření teorie socialistického realismu v české meziválečné literatuře): Manifesty a statí*. Praha 1978, s. 286–289.
- 41 Marie Bergmannová, Je Neumannův Zlatý oblak revoluční román? *Tvorba* 8/1933, č. 12, cit. podle Vlašínová – Vlašín 1978 (cit. v pozn. 40), s. 183–196.
- 42 Roman Jakobson – Petr Bogatyrev, Folklor jako zvláštní forma tvorby. In: Petr Bogatyrev, *Souvislosti tvorby. Cesty k struktuře lidové kultury a divadla*. Praha 1971, s. 36–47 [1929]; Joseph Grim Feinberg, Básník a lid. Bedřich Václavek mezi literaturou a folklorem. *Česká literatura* 65/2017, s. 823–845, cit. s. 839. Více k identitě lidu a národa v československém marxismu viz také Milena Bartlová, *Dějiny českých dějin umění 1945–1969*. Praha 2020, s. 429–447; Jan Mervart – Jiří Růžička, 'Rehabilitovat Marxe!' *Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity*. Praha 2020, s. 129–147.
- 43 Jan Brabec et al., *Dějiny českého divadla. Díl 4: Činoherní divadlo v Československé republice a za nacistické okupace*. Praha 1983, s. 102–107.
- 44 Jacques Rupnik, *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci*. Praha 2002, s. 122–131; Vítězslav Sommer, Kampaň proti pravicovému oportunismu před VII. sjezdem KSČ. Případ Stanislava Budína. In: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, V. Praha 2005, s. 78–111.
- 45 Rákosník 2014 (cit. v pozn. 29); Stanislav Holubec, *Kultura každodennosti pražské KSČ v letech 1921–1938. Kuděj* 10/2008, č. 1–2, s. 71–91.
- 46 Budín 2008 (cit. v pozn. 5), s. 108.
- 47 Brabec 1983 (cit. v pozn. 43), s. 278–296; viz též Jaroslav Kladiva, *E. F. Burian*. Praha 1982; citát z roku 1997 podle Jan Burian, *Nežádoucí návraty E. F. Buriana*. Praha 2012, s. 82.
- 48 Kladiva 1982 (cit. v pozn. 47); Bořivoj Srba, *Poetické divadlo E. F. Buriana*. Praha 1971.
- 49 Dopis kolektivu D38 redakci *Tvorby*, *Tvorba* 12/1937, s. 831, cit. podle Zuzana Kočová (ed.), *Kronika Armádního uměleckého divadla*. Praha 1955, s. 484.
- 50 Kladiva 1982 (cit. v pozn. 47), s. 240–241.
- 51 Hana Baťová, Lidové malířství na skle. *Program D40*, 11. 5. 1939, s. 172–173.
- 52 Kočová 1955 (cit. v pozn. 49), s. 278–280.
- 53 Kladiva 1982 (cit. v pozn. 47), s. 235–241; Marie Bergmannová (ed.), *E. F. Burian & kolektiv: le*

- théâtre / das theater / the theatre* D37. Praha 1937; Marie Bergmannová, Jarní festival 1937. *Program D38*, č. 1, s. 39–41.
- 54 Jiří Kotalík, Výtvarné umění na chodbách D34. *Literární noviny* 8/1959, č. 33, s. 5; František Šmejkal – Jana Šmejkalová, Surrealismus 1932–1938. In: Vojtěch Lahoda et al. (eds.) *Dějiny českého výtvarného umění 1890–1938*, díl IV/2. Praha 1998, s. 278–279 pozn. 44.
- 55 Burian 2012 (cit. v pozn. 47), s. 39–82.
- 56 Emil F. Burian, *Pražská dramaturgie*. Praha 1937.
- 57 Hana Budínová, Kutnohorští havíři. *Kulturní politika* 4/1948, č. 14, 8. 4. 1949, s. 6; táž, Proti vůli lidu. *Kulturní politika* 4/1948, č. 16, 22. 4. 1949, s. 7.
- 58 Zdeněk Urbánek, *Stránky z deníků*. Praha 2003, s. 111.
- 59 Díky zničení nákladu knihy je Chana zařazena do publikace Jiří Brabec et al., *Slovník zakázaných autorů 1948–1980*. Praha 1991, s. 50–51.
- 60 NA, fond ÚV KSČ 1261/2/18, i. č. 758 Kulturní rada, zápis zasedání 13. 6. a 27. 6. 1949 fol. 65–66 a 87–97. Aféru s tzv. pamfletem popisuje Jiří Knapík, *V zajetí moci. Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha 2006, s. 72–78; předmětný text přetiskuje týž, *Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha 2004, s. 357.
- 61 ABS, fond Ústředna státní bezpečnosti, 305-737-4, cit. podle Groman 2015 (cit. v pozn. 18), s. 189.
- 62 K úniku z pasti procesů podrobněji a s jinými argumenty srov. Groman 2015 (cit. v pozn. 18), s. 181–190. Zdeněk Doskočil, *V žaláři a vyhnanství. Ladislav Novomeský v éře stalinismu a poststalinismu*. Praha 2020, s. 246–247.
- 63 Databáze českého uměleckého překladu https://www.databaze-prekladu.cz/prekladatel/_000000266 (vyhledáno 20. 3. 2021). Výčet je však ve srovnání s katalogem Národní knihovny neúplný i v oblasti monografií.
- 64 AJL [Antonín J. Liehm], Umřela Hana Budínová. *Divadelní a filmové noviny* 9/1965, č. 2, s. 2.
- 65 Matysková 2011 (cit. v pozn. 30); Pernes 2006 (cit. v pozn. 30); více viz v kapitole 5. Feminismy a průsečíky. Jesenská začala studium medicíny, ale zanechala ho po dvou semestrech.
- 66 [heslo] Tvorba 1. In: Luboš Merhaut (ed.), *Lexikon české literatury*, díl 4, svazek 1. Praha 2008, s. 1057–1061.
- 67 Drdová 2015 (cit. v pozn. 39), Feinberg 2017 (cit. v pozn. 42), Kanda 2021 (cit. v pozn. 38). K interpretačnímu nástroji intersekcionality viz v kapitole 5. Feminismy a průsečíky.
- Rita
- 68 Epstein 2018 (cit. v pozn. 6).
- 69 <https://www.pametnaroda.cz/cs/hydrakova-anna-1928>; <https://www.pametnaroda.cz/cs/lorencova-anna-1927> (vyhledáno 20. 3. 2021).
- 70 Köchera i Hovorku cituje Vladimír Ševela, *Český krtek v CIA. Cesta Karla Köchera z STB přes americké tajné služby do Prognostického ústavu*. Praha 2015, s. 30–31. Ve vzpomínce Jiřího Hovorky pro Paměť národa, 12. 5. 2009 <https://www.pametnaroda.cz/cs/hovorka-jiri-20090512-0> (vyhledáno 20. 3. 2021) jméno chybí. AUK, fond Rektorát – personálie,

- složka Rita Budínová, Životopisy, posudky a dotazníky; AUK, fond Právnická fakulta – habilitační řízení, složka Rita Budínová, Dotazník MŠK k žádosti o habilitační řízení.
- 71 AUK, fond Rektorát – personálie, složka Rita Budínová, Životopisy, posudky a dotazníky.
- 72 Edici korespondence, uložené ve fondu Stanislav Budin Papers, Hoover Institution, Stanford, vydává knižně Ústav soudobých dějin AVČR. Text doprovodné studie od editorů Tomáše Glance, Michala Kopečka a Michaely Tučkové jsem neměla v době psaní k dispozici.
- 73 Budín 2008 (cit. v pozn. 5), s. 498–499.
- 74 Srov. Mervart – Růžička 2020 (cit. v pozn. 42).
- 75 Posudek Z. Dytrycha ze 4. 4. 1966, MÚA-ČSAV, fond Ústav státu a práva – personálie, složka Zdeněk Mlynář.
- 76 Text diplomové práce nebyl v archivu VŠE v Praze nalezen.
- 77 Žádné dokumenty ke stáži v Ekonomickém ústavu ČSAV ani text kandidátské disertace se v MÚA-ČSAV nezachovaly.
- 78 Jiří Řezník, Historie časopisu Politická ekonomie I.-IV. *Politická ekonomie* 50/2003 (a další studie v jubilejním ročníku časopisu, který byl věnován historii a vzpomínkám); Jan Klacek – Václav Kupka, *Renesance české ekonomie. Pražské jaro 1968 a Ekonomický ústav ČSAV. Soudobé dějiny* 25/2018, s. 109–146; Jiří Suk, *Veřejné záchodky ze zlata*. Praha 2016, zejm. s. 125–138 (autor se soustřeďuje na argumentaci o nefunkčnosti ekonomického systému státního socialismu); Václav Klaus, *Ekonomický ústav, česká ekonomika a česká ekonomie. Politická ekonomie* 50/2003, s. 11–14.
- 79 Suk 2016 (cit. v pozn. 78) na s. 131 mylně uvádí, že překlad Samuelsona knižně vyšel v roce 1967. Klacek – Kupka (cit. v pozn. 78), s. 113 pozn. 10 mylně uvádějí jako spoluautora překladu Ludka Urbana.
- 80 Rita Budínová, *Teorie inovací J. A. Schumpetera*. In: Luděk Urban a kol., *Eseje o teoriích ekonomického růstu*. Praha 1967, s. 193–212.
- 81 Klaus (cit. v pozn. 78)
- 82 Obory spadající do tzv. marxismu-leninismu jako součásti společného základu nejsou zkoumány v publikacích k dějinám Karlovy univerzity. Tento náčrt je výsledkem mé interpretace nečetných pramenů. Vzhledem k tomu, že političtí ekonomové na FF byli v roce 1966 převedeni z Právnické fakulty pod rektorát, neobjevují se v analýze normalizace v knize Jakub Jareš et al., *Náměstí Krasnoarmějců* 2. Praha 2012.
- 83 Doc. dr. Karel Pinc, CSc, Posudek na habilitační práci inž. Rity Budínové, CSc, ze dne 8. října 1969. AUK, fond Právnická fakulta – habilitační řízení, složka Rita Budínová.
- 84 Cit. podle Suk 2016 (cit. v pozn. 78), s. 269.
- 85 V rejstříku knihy Suk 2016 (cit. v pozn. 78) jsou kromě Rity zmíněny docentky Gabriela Olmová a Věra Koppová, všechny tři zmínky se vztahují k perzekucím po roce 1970. Jiří Řezník, *Historie časopisu Politická ekonomie (část IV: 1964–1970). Politická ekonomie* 50/2003, č. 4, s. 451–501, cit. s. 501. K pracovní skupině tamtéž, s. 452.
- 86 Eva Kantůrková, *Sešly jsme se v této knize*. Praha 1991 [samizdat 1980], s. 47.
- 87 AUK, fond Rektorát – personálie, složka Rita Budínová, korespondence s rektorátem UK.

- 88 ABS, sbírka Svazky kontrarozvědného rozpracování arch. č. KR-732742 MV (reg.č. 17976 Praha), krycí jméno VARŠAVA-II; fond Správa sledování SNB, svazek sledování arch. č. SL-7493 MV; fond Správa SNB hl. m. Prahy a Středočeského kraje – Správa StB Praha B1/II a přírůstky, Plány práce, prováděcí plány a vyhodnocování činnosti 1977–1983. Další svazek založený roku 1987 na Ritu jako „nepřátelskou osobu“ patřil k těm, jež byly zničeny hned v prosinci 1989.
- 89 Zdeněk Mlynář, *Československý pokus o reformu 1968*. Kolín n. R. 1975, dostupné na webu Československého dokumentačního střediska <http://csds.cz/cs/g6/4631-DS.html> (vyhledáno 20. 3. 2021).
- 90 Alessandro Catalano, Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes disent k ediční činnosti v exilu. *Soudobé dějiny* 20/2013, s. 277–344, cit. s. 279. Dále viz Milan Otáhal, *Opoziční proudy české společnosti 1969–1989*. Praha 2011, s. 82–115; Kristina Andělová, ‚Labutí píseň Pražského jara.‘ Opoziční skupiny kolem časopisu *Listy po roce 1971*. In: Jiří Suk et al., *Šest kapitol o disentu*. Praha 2017, s. 49–78.
- 91 Jiří Dienstbier, *Od snění k realitě. Vzpomínky z let 1989–1999*. Praha 1999, s. 78.
- 92 Karel Pacner, *Vyzvědačky pod rudou hvězdou. Ženy v komunistických tajných službách*. Praha 2005, s. 179–191 (podle svědectví Jiřího Hájka, jež podporuje i záznam o skartovaném svazku StB vedeném na A. Sterna).
- 93 Marcela Linková, *Disidentská herstory: Ženy a jejich činnost v prostředí Charty 77*. In: Marcela Linková – Naďa Straková (eds.), *Bytová revolta. Jak ženy dělaly disent*. Praha 2018, s. 384 pozn. 79.
- 94 Jiřina Šiklová, Podíl českých žen na samizdatu a v disentu v Československu v období tzv. normalizace v letech 1969–1989. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 9/2008, č. 1, s. 39–44.
- 95 ABS, sbírka Svazky tajných spolupracovníků, arch. č. TS-711347; fond Hlavní správa rozvědky SNB, reg. č. 20241 I.S; fond Zpravodajská správa Generálního štábu ČSLA, arch. č. OS-225 ZSGŠ.
- 96 Termín užívám ve významu, jež mu dala Jiřina Šiklová, pro označení lidí, kteří sympatizovali s disentem, mentálně se cítili být na jeho straně, ale byli začleněni ve strukturách normálního fungování reálného socialismu s nutností dělat řadu každodenních i větších kompromisů. Viz https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/„šedá_zóna“ (vyhledáno 20. 3. 2021).
- 97 Michael Durčák, *Semináře Václava Klause jako součást myšlenkového světa pozdního socialismu*. Bakalářská práce, Ústav hospodářských a sociálních dějin Filosofické fakulty Karlovy univerzity v Praze, 2018, s. 17–20.
- 98 Zdislav Šulc, *Z jeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky. Vzpomínky novináře a ekonoma 1945–1995*. Brno 2011, s. 175.
- 99 Pokusy v tomto směru obsahují moje studie Milena Bartlová, Podíl kých na budování českého neokapitalismu. In: Jiří Pehe (ed.), *Krize, nebo konec kapitalismu?* Praha 2012, s. 218–228; táž, Vrátit českému národu hrdost. Rekonstrukce budov České národní rady. In: *Retrospektiva. Vybrané studie k dějinám umění 12.–16. a 20. století*. Praha 2018, s. 326–338.

- 100 Urbánek 2003 (cit. v pozn. 58), s. 111.
- 101 Pavel Žáček (ed.), *Operační štáby generála Lorence v letech 1988–1989. Krizový management FMV v akci. Securitas imperii 4/1*, 1998, s. 228–241; Rudolf Battěk, *Deník 1989* (Tomáš Vilímek – Michaela Tučková – Marek Suk eds.). Praha 2020, s. 405; k oběma skupinám viz Otáhal 2011 (cit. v pozn. 90), s. 341–345 a 378–406.
- 102 <https://termcoord.eu/2018/06/velvet-revolution/> (vyhledáno 20. 3. 2021)
- 103 Petr Jüngling et al., *Tak pravil Václav Klaus*. Olomouc 1998, s. 15–16; Daniel Kaiser, *Prezident: Václav Havel 1990–2003*. Praha 2014, s. 55.
- 104 Jaroslav Šedivý, *Černínský palác v roce nula (ze zákulisí polistopadové zahraniční politiky)*. Praha 1997, s. 39. Dodatečné datum oficiálního nástupu Rity Klímové na velvyslanectví USA je 8. dubna 1990. Viz Jindřich Dejmek, *Diplomacie Československa I., 1918–1992*. Praha 2012, s. 291 a 250.
- 105 Eliška Hašková-Coolidge, *Pět amerických prezidentů, česká babička a já*. Praha 2005, s. 151.
- 106 Dienstbier 1999 (cit. v pozn. 91), s. 80; Jiří Dienstbier a Jana Klusáková, *Rozmlouvají nadoraz*. Praha 1993, s. 21.
- 107 Šedivý 1997 (cit. v pozn. 104), s. 40.
- 108 Urbánek 2003 (cit. v pozn. 58), s. 111.
- 109 Cit. podle Adéla Gjuričová a kol., *Rozdělení minulostí. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha 2011, s. 329 pozn. 59.
- 110 Dienstbier 1999 (cit. v pozn. 91), s. 90.

Feminismy a průsečíky

- 111 Marie Bahenská – Libuše Heczková – Dana Musilová, *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*. Hradec Králové 2011, s. 15–16. Časový rozsah jejich práce je omezen první polovinou 20. století.
- 112 Lubica Kobová, *Za ľudový feminizmus. Kontradikce 4/2020*, č. 1, s. 63–74. V tomto tematickém čísle časopisu viz vedle dalších inspirativních textů i rozsáhlý soubor odkazů na další relevantní literaturu.
- 113 Srov. Zuzana Maďarová, *Ako odvrávať Novembru 1989*. Bratislava 2019.
- 114 Bahenská et al. 2011 (cit. v pozn. 111), s. 18.
- 115 Podrobněji jsem o problému zavrhování modernity antikomunismem psala ve studii Milena Bartlová, *Zbořte ty komunistické baráky! Socialismus a modernita mezi pamětí a zapomínáním*. In: Petr Drulák – Petr Agha (eds.), *Sametová budoucnost?* Praha – Olomouc 2019, s. 45–62.
- 116 Bahenská et al. 2011 (cit. v pozn. 111), s. 19. Dále k tomu a k dalšímu výkladu Denisa Nečasová, *Buduj vlast – posílíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Brno 2011, s. 26–73. V obou knihách viz další odkazy na publikované prameny i sekundární literaturu.
- 117 Pro českou situaci Milena Lenderová et al. (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009, s. 379–407. Osobní svědectví podává Švermová 2008 (cit. v pozn. 31), část I.
- 118 Bahenská et al. 2010 (cit. v pozn. 33), s. 238–240.
- 119 Tamtéž, s. 243.
- 120 Švermová 2008 (cit. v pozn. 31), s. 101.

- 121 Eva Uhrová, *Ženy v KSČ a textilní dělnice v Čechách ve 20. letech*. In: Zdeněk Kárník – Michal Kopeček (eds.), *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, II. Praha 2004, s. 27–40; údaje podle Lenderová 2009 (cit. v pozn. 117), s. 473 (kontrolní součet nevychází proto, že některé měnily stranickou příslušnost).
- 122 Nečasová 2011 (cit. v pozn. 116), s. 143–265, cit. s. 271; Květa Jechová, *Emancipace shora. Ženské organizace v českých zemích v druhé polovině 20. století*. *Paměť a dějiny* 7/2013, č. 4, s. 3–18.
- 123 K Taussigové a Švermové viz Pernes 2006 (cit. v pozn. 30), s. 74–132; Švermová 2008 (cit. v pozn. 31), s. 272–274.
- 124 Alena Wagnerová, *Žena za socialismu. Československo 1945–1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Praha 2017; Jechová 2013 (cit. v pozn. 122).
- 125 Kateřina Lišková – Stanislav Holubec, *Women between the public and private spheres*. In: Włodzimierz Borodziej – Stanislav Holubec – Joachim von Puttkamer (eds.), *The Routledge History Handbook of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century. Vol. I: Challenges of Modernity*. London 2020, s. 183–234, data cit. s. 190 a 193. Srov. také podrobnější analýzy, ale bez souhrnných číselných údajů, v knize Marie Bahenská – Libuše Heczková – Dana Musilová, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*. Hradec Králové 2017, zejm. s. 115–177.
- 126 NA, fond ÚV KSČ, Evidenční štítky členské kartotéky KSČ Vlasta Mlynářová, Rita Budínová (evidenční štítek Hany Budínové nebyl nalezen).
- 127 <http://badatelna.eu/fond/3974/zaznam/1367712> (vyhledáno 20. 3. 2021). Ke skryté činnosti žen z měšťanského hnutí viz rozhovor se Soňou Hendrychovou: Frýdlová 2006 (cit. v pozn. 4), s. 125–152.
- 128 Rozhovor s Gertrudou Sekaninovou-Čakrtovou, Kantůrková 1991 (cit. v pozn. 86), s. 67.
- 129 Srov. Rákosník 2011 (cit. v pozn. 8), s. 20.
- 130 Mervart – Růžička 2020 (cit. v pozn. 42), s. 211–212; podrobněji včetně původních textů Placáková (cit. v pozn. 3), cit. L. Jehličky s. 144.
- 131 Jan Matonoha, *Dispozitivivní mlčení: zraňující identity a diskurzivní konstituce mlčení*. In: Hana Havelková – Libora Oates-Indruchová (eds.), *Vyvláštěný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha 2015, s. 351–392; týž, *A Preliminary Survey of the Near Past: Periodizing Works of Czech Literary Authors Published from 1948 to 1989 from a Gender Perspective*. *Kontradikce* 4/2020, č. 2, s. 87–113.
- 132 Wagnerová 2017 (cit. v pozn. 124). Případovou studii na příkladu komunity historiček umění v 50. a 60. letech viz Bartlová 2020 (cit. v pozn. 42), s. 74–84.
- 133 Kateřina Zábrodská, *Mezi ženskostí a feminismem: Konstruování identity „české socialistické ženy“*. In: Havelková – Oates-Indruchová 2015 (cit. v pozn. 131), s. 285–318, cit. s. 308.
- 134 Linková – Straková 2018 (cit. v pozn. 93); citát E. Kantůrkové s. 19 (Kantůrková 1991, cit. v pozn. 86, s. 193). Rozhovor je dostupný online <http://zenyvdisentu.soc.cas.cz/aktuality/milena-bartlova-jsem-treti-generace-zen-s-doktoratem>

a-to-je-hodne-silna-energie# (vyhledáno 20. 3. 2021).

- 135 Dienstbier 1999 (cit. v pozn. 91), s. 79.
- 136 bell hooks, *Feminismus do vrecka*. Bratislava 2015. Kobová 2020 (cit. v pozn. 112) navrhuje koncept *lidového feminismu*. Viz také tamtéž s. 77–86 její příspěvek Na cestě k teorii sociální reprodukce a sborník *Feministiky hovoria o práci*. Bratislava 2015.
- 137 Mervart – Růžička 2020 (cit. v pozn. 42), s. 210.
- 138 Pernes 2006 (cit. v pozn. 30), s. 5. Srov. recenzi Ondřej Slačálek, *Historik – s fanatismem v hlavě*. A2 3/2007, č. 3, <https://www.advojka.cz/archiv/2007/3/historik-s-fanatizmem-v-hlave> (vyhledáno 20. 3. 2021).
- 139 Kantůrková 1991 (cit. v pozn. 86), s. 57–68, 97–112 a 129–146, sama o sobě uvažuje v závěru na s. 185. Cit. s. 140.
- 140 K teoretickému uchopení mlčení ve feministickém myšlení srov. Matonoha 2015 a 2020 (cit. v pozn. 131).
- 141 Maďarová 2019 (cit. v pozn. 113), zejm. s. 148–156
- 142 Strobach 2015 (cit. v pozn. 17), s. 178; srov. také Tokarczuková 2016 (cit. v pozn. 15).

Předlohy reprodukcí pocházejí z téhož „domácího rodinného archivu“. Pouze u menšiny z nich bylo možné určit autora/ autorku fotografie; prosíme o případná upozornění a upřesnění. Na s. 93 je fotografie Jana Jiříka. Ilustrace na s. 202 je převzata z webové stránky <https://vysehradskej.cz/sametova-revoluce/>. Její držitel uvádí, že snímek patří do náhodně nalezeného souboru neznámého fotografa. Ilustrace na s. 184 pochází z ABS, fond Správa sledování SNB, svazek sledování arch. č. SL-7493 MV (publikováno se souhlasem archivu).

7 PODĚKOVÁNÍ

Díky patří především Nadaci Rosy Luxemburg v ČR a Janu Májíčkovi za to, že podpořili mou práci a vydali ji. Prvním podnětem, který mne po dvou desetiletích rozvažování přivedl k tomu, abych napsala ohlédnutí za vlastní rodinou, byly otázky Hany Rousové, která narazila na činnost Hany Budínové/Marie Bergmannové v Déčku při svém výzkumu české avantgardní umělecké scény ve čtyřicátých letech a chtěla vědět víc. Druhým byl pocit zodpovědnosti za předávání rodinné paměti. A třetím, avšak nejvýraznějším podnětem se stal intenzivní zájem o moje příležitostně vyprávěné rodinné historky ze strany skupinky mladších žen-feministek, jmenovitě Lucie Zachariášové, Michaely Trtíkové Vojtkové a Martiny Poliakové. Poslední jmenované děkuji za podnětné recenzní čtení prvních čtyř kapitol rukopisu.

Anežce Trefné děkuji za poskytnutí sbírky dokumentů a fotografií rodiny Sobotkových a doplnění vzpomínek.

Ověřit vzpomínky by nebylo možné bez vstřícnosti a spolupráce archivářů a archivářek ve ztížené situaci pandemických omezení. Sarah Patton se spolupracovnicemi z Hoover Institution ve Stanfordu mi dálkově zpřístupnily rozsáhlý soubor písemností

a Ladislav Jackson mi pomohl s orientací v americkém archivním světě. Za vyhledání a zpřístupnění fondů dále vděčím Jakubu Šloufovi a Viktoru Krásenskému z Národního archivu ČR, Ondřeji Fišrovi z Archivu bezpečnostních složek, Janě Ratajové, Petru Pribilincovi a Michalu Továrkovi z Archivu Univerzity Karlovy, Anežce Hřebíkové a Janu Chodějovskému z Masarykova ústavu a archivu Akademie věd a pracovníkům Vojenského historického archivu. Bez výsledku se snažili nalézt relevantní dokumenty také archiváři a archivářky Archivu hl.m. Prahy, Literárního archivu Památníku národního písemnictví, Oddělení dokumentace Národní galerie Praha a Vysoké školy ekonomické.

Vedle již zmíněného Vladimíra Mlynáře děkuji za další konzultace a laskavé poskytnutí vlastních rešerší Martinu Gromanovi, Anně Hejmové, Janu Jiříkovi a Haně Rousové; za poskytnutí textu před vydáním Stanislavu Holubcovi.

8 JMENNÝ REJSTŘÍK

Zahrnuje osobní jména v textu a popiskách k obrázkům s výjimkou jmen Vlasty Sobotkové (Mlynářové, Müllerové), Chany/Hany Kojfman (Baťové, Budínové; Marie Bergmannové) a Rity Budínové (Klímové).

Alejechem, Šolom→62	124, 133–135, 147–149,
Albright, Madeleine→207	153, 161, 167–168, 174–182,
Andropov, Jurij→194	186, 192, 199, 202, 212,
Arendt, Hannah→199	259, 261, 263–264
Babajevskij, Semjon I.→116	Bucharin, Nikolaj→ 84
Baronová, Barbora→17–18	Burian, Emil František
Bať/Batt, Michael→63, 101	(EFB)→89–96, 98–100,
Bať, Solomon→58	104–107, 109, 111–112,
Beauvoir, Simone de→	114, 122, 125, 127, 175
242, 247	Burian, Jan→197, 199
Beneš, Edvard→101–102,	Burianová, Marie
105, 134	(Šubrtová) →81, 89, 96,
Benda, Štěpán→167	100
Bieri, Peter→11	Bush, George st.→209, 211
Blažek, Petr→246	Byron, George Gordon→66
Bogatyrev, Petr→72,	Catalano, Alessandro→181
86–87, 97, 100, 127	Clinton, Hillary→254
Braidótti, Rosi→257	Coifman, Rafael→123
Brecht, Bertold→98	Čapek, Josef→95
Breton, André→82	Čumlivski, Jan→19
Brežněv, Leonid→48	Daleckij, Pavel L.→116
Brown, Archie→ 81, 184	Dědeček, Jiří→199
Brown, Pat→184	Denská, Getruda
Buber, Martin→60	(Gregorová; Kačka)→
Budín, Stanislav (Bať,	138, 198
Bencion; Buňa)→	Dienstbier, Jiří st.→136,
14–17, 57–61, 63–71,	182, 202, 206, 208, 211,
73–81, 88–91, 99–102,	248–249
104–105, 109–118, 122,	Dobrovský, Jan→202

- Dodd–Stern, Martha→
184–185, 187
- Dostojevskij, Fjodor
Michajlovič→70
- Drdová, Jana→127
- Dubská, Irena→20, 160,
180, 242, 247
- Dužánková, Eva (Mlynářová,
Šotolová)→146
- Eichmann, Adolf→199
- Eisner, Pavel→105
- Epstein, Helen→17
- Engels, Friedrich→71
- von Eschenbach, Ulrich→
66
- Filla, Emil→95
- Fišer Zbyněk (Egon
Bondy)→40
- Fodorová, Anna
(Reinerová)→17
- Friedan, Betty→247
- Frýdlová, Pavla→13
- Fučík, Julius→63, 82, 96
- Fučíková, Augustina
(Gusta)→72, 230
- Gellner, František→95
- Gorbačov, Michail→224
- Gottwald, Klement→
88, 229
- Greer, Germaine→247
- Gross, František→98
- Hába, Alois→97
- Hák, Miroslav→98
- Halas, František→95, 112
- Hauptmann, Gerhart→70
- Havlíček Borovský, Karel
→67, 111
- Havel, Ivan M.→194
- Havel, Václav→178,
201–203, 206–207, 212,
223
- Hodinová–Spurná,
Anežka→232
- Hölderlin, Friedrich→66
- Hoffmeister, Adolf→102
- Honzáková, Albína→239
- Honzík, Jiří→103
- Honzíková, Milena→103
- Hora, Josef→95
- Horáková, Milada→113,
232, 234
- Hostovský, Egon→102
- Hovorka, Jiří→139
- Hrábková–Rumlová, Jiřina
→260
- Hromádka, Josef L.→102
- Hübschmannová, Milena
→140
- Hudeček, František→98
- Husák, Gustáv→169, 235
- Hyndráková, Anna
(Kovanicová)→138, 198,
200
- Chalupecký, Jindřich→97
- Churchill, Winston→111
- Jakobson, Roman→72, 86,
102
- Janiš, Jindřich→170, 196
- Jankovcová, Ludmila→75
- Jehlička, Ladislav→242
- Jesenská, Milena→79, 85,
123, 230
- Jílovská, Staša→85
- Jiráský, Alois→29
- Kádár, Ján→18
- Kafka, Franz→123
- Kaganovič, Lazar→84
- Kalandra, Závěš→113
- Kamiňská, Ida→18
- Kándl, Jaroslav→125
- Kantůrková, Eva→247,
253, 259–260
- Kardelj, Edvard→153
- Kennedy John a další→111
- Keynes, Joseph
Maynard→162
- Kladiva, Jaroslav→92
- Klaus, Václav→163–164,
171, 180, 196, 202,
204–205, 213
- Klausová, Lívie→180, 196
- Klinger, Evžen→113
- Klíma, Zdeněk→190–193,
206
- Klímová,
Helena→242–243
- Klos, Elmar→18
- Kočová, Zuzana→96
- Köcher, Karel→139
- Kojfman, Encia
(Rosenstreich)→20,
55–56, 183, 212
- Kojfman, Izák→53, 56
- Kojfman/Coifman, Josef
(Joska)→54–56, 183,
212
- Kojfman, Rachel→54
- Kojfman, Sára→53, 56
- Kohout, Pavel→178
- Kolář, Jiří→98
- Kollontaj,
Alexandra→207, 227
- Komárek, Valtr→205
- Konrad, Kurt→81
- Kopecký, Václav→88,
109, 111–112, 114
- Kotalík, Jiří→98
- Kothari D. L.→95
- Kouba, Karel→169
- Kouřil, Miroslav→93, 103
- Kramář, Vincenc→97
- Kratochvílová, Věra→168
- Krejcar, Jaromír→79
- Kriegel, František→40,
45, 69
- Křenová, Anna→227
- Kubišová, Marta→187
- Křížková, Marie Rút→187
- Laber, Jeri→203
- Lacina, Bohdan→98
- Langer, Jiří→60
- Lanzmann, Claude→200
- Lhota, Jiří→43
- Lhota, Karel→39
- Liehm, Antonín J.→90, 103,
105, 112, 120, 167, 186, 195
- Liehmová, Marie→103
- Linková, Marcela→246
- Lorencová, Anna
(Weinsteinová)→137,
198, 200
- Lorencová, Eva→14, 198
- Löw–Beer, Alice→183
- Löw–Beer, Paul→167, 183
- Lukács, György→86
- Luxemburg, Rosa→226
- Malá, Anna→78, 227–228
- Majerová, Marie→125
- Mann, Thomas→82
- Marx, Karl→162, 251
- Masaryk, Tomáš Garrigue
(TGM)→67, 105, 225

- Matějček, Zdeněk→155
 Mejerchold, Vsevolod
 →95–96
 Melniková–Papoušková,
 Nina→95
 Merta, Vladimír→199
 Mládková, Meda→205
 Mlynář, Hubert (Müller)
 →31–39, 45, 48–49
 Mlynář, Zdeněk
 (Müller)→14, 34, 38,
 40–41, 43, 45–47,
 117–119, 120, 143–145,
 148–151, 158–160, 171,
 174, 178, 180, 182, 186,
 192
 Mlynář, Vladimír→19, 43,
 188, 193–194, 199–205
 Mlynářová, Milena
 (Bartlová)→43
 Mlynářová, Vlasta ml.
 (Lhotová)→20, 34,
 38–39, 43
 Molotov, Vjačeslav→84
 Mukařovský, Jan→90, 97
 Müller, Jiří→166
 Müller, Petr→202
 Müller, Václav→170, 195
 Nádaši, Mikuláš→189
 Nečasová, Denisa→233
 Neruda, Jan→111
 Nessis, Lev→68
 Neumann, Stanislav
 Kostka→95–96
 Nezval, Vítězslav→84, 111,
 113
 Noehlin, Linda→254
 Nove, Alec→167
 Novomeský, Ladislav
 (Laco)→81, 97, 106, 114
 Olbracht, Ivan→60
 Pajerová, Monika→202
 Palach, Jan→166
 Patočka, Jan→242
 Pavel, Josef→235
 Pelc, Antonín→102, 104
 Pelikán, Jiří→21
 Pernes, Jiří→258
 Petříček, Tomáš→210
 Petřinová, Irena→181, 253
 Pilňak, Boris→84
 Pinc, Karel→169
 Pinc, Zdeněk→166
 Pines, Alex→68
 Plamínková, Františka
 →231
 Pollack, Martin→60
 Putna, Martin C.→60
 Puškin, Alexander→109
 Rákosník, Jakub→20
 Reitmannová, Jaroslava
 →125
 Reiss, Frank→210
 Robertson, Archibald→154
 Roosevelt, Franklin
 Delano→111
 Roth, Phillip→185–186
 Rudel, Genia (Pomerska)
 →68
 Rudel, Chaim→68
 Ruml, Jiří→202
 Samuelson, Paul→163,
 169–170
 Sauer, Augustin→65, 70
 Sekaninová–Čakrtová,
 Gertruda→75, 230, 259
 Selucký, Radoslav→195
 Shakespeare, William
 →137
 Schumpeter, Josef
 Alois→164, 169
 Schwetz, Monika→25
 Sládek, Miloslav→212
 Slánský, Rudolf→73, 88,
 113, 234
 Smith, Adam→203
 Smrkovský, Josef→235
 Sobotka, Antonín→26–29
 Sobotka, Ctirad→25, 28
 Sobotka, Jan→29
 Sobotka, Josef→29
 Sobotka, Přemysl
 Čestmír→25, 28, 30
 Sobotka, Svatopluk
 →25, 28–29
 Sobotka, Závěš→25, 28, 30
 Sobotková, Jarmila
 (Steinová)→25, 28–29,
 45
 Sobotková, Květoslava
 (Trefná)→25, 28, 38
 Sobotková, Marie
 (Stropnická)→25–26,
 28, 34, 39
 Sokol, Jan→194
 Spock, Benjamin→155
 Sproul, Barbara→186
 Srba, Břetislav→92
 Stalin, Josif
 Vissarionovič→84
 Stebbins, Diane→207
 Steinem, Gloria→247
 Stern, Alfred→184–185,
 187
 Sterne, Lawrence→66
 Stropnický, Karel→25
 Stropnický, Václav→25
 Sviták, Ivan→154, 195
 Sychra, Antonín→95
 Šagiňanová, Marietta
 →116
 Šamálík, František→169
 Šedivý, Jaroslav→206, 209
 Šik, Ota→158
 Šiklová, Jiřina→181, 188,
 221, 253
 Šilhánová, Libuše→260
 Šling, Otto→45, 234
 Šmeral, Vladimír→103
 Šmolík, Jan→91
 Šotola, Jiří→147
 Štoll, Ladislav→92
 Šulc, Zdislav→196
 Šulcová, Eva→175
 Šverma, Jan→75, 88, 141
 Švermová, Marie
 (Švábová)→45, 75,
 229–230, 234
 Švestka, Bedřich→172
 Taussigová–Potůčková,
 Jarmila→230, 234
 Teige, Karel→84–85, 97,
 99, 113
 Temple, Shirley→207
 Thatcher, Margaret→254
 Tokarczuk, Olga→59
 Tolstoj, Lev Nikolajevič
 →70
 Tomeš, Igor→139
 Tomínová, Zdena→172
 Träger, Josef→97
 Trefný, Vladimír→38

Tučková, Anna→253
Tyl, Josef Kajetán→108
Urban, Bohumil→163, 195
Urbánek, Zdeněk→109,
198, 211, 265
Václavek,
Bedřich→85–86
Vaculík, Ludvík→185, 261,
264–265
Velímský, Karel→177, 192
Volanská, Hela
(Chaja Wolfowitz
Friedmanová)→67
Vrbenský, Bohuslav→89
Wagnerová, Alena→11, 245
Wagstein, Karel→ 118
Wagsteinová,
Jarmila→100, 110, 118
Wachsmann, Alois→95
Wedekind, Freidrich→95
Weil, Jiří→105, 194
Weisskopf, F. C.→ 72
Williams, Tennessee→116
Zábrodská, Kateřina→245
Zemínová, Františka
(Fráňa)→232
Zetkin, Clara→226
Zívr, Ladislav→98
Žák, Jaroslav→92

9 WOMEN WHO REFUSED TO BE SILENT. THREE CZECHOSLOVAK LIVES

Based on both personal memories of her two grandmothers and mother, and on archival documents, the author narrates stories of their lives that span the twentieth century. The best known of the three was Rita Klímová (1931-1993), who served as the speaker of the Civic Forum during the Velvet Revolution and later in the US as the very first female Ambassador of Czechoslovakia. All three women have studied and were active in the public. Although their fathers, husbands and sons were “more important” personalities, they are presented here in the same mode that is habitually reserved for mothers, wives and daughters, i.e. as companions, support or complication in one’s life trajectory. The reconstruction of the arguably important roles two of these women played in Czech culture and politics of the 1930-1980s is followed by an attempt to analyze and understand the mechanism of forgetting. The final chapter presents an overview of feminism in Czechoslovakia in order to describe more precisely the relationship of the three subjects to feminist politics. An important moment was the fact that all three women have been members of the Communist Party of Czechoslovakia for some parts in their lives. The book concludes with

deliberations over some sensitive topics of actual memory politics, i.e. how to remember former Communist family members, and the tendency to erase the activities of the Post-Communist left dissent in the 1970-80s.

OBSAH

- 1 Jak ženy mlčí ——— 7
- 2 Vlasta ——— 23
- 3 Chana ——— 51
- 4 Rita ——— 129
- 5 Feminismy a průsečíky ——— 215
- 6 Zdroje ——— 267
- 7 Poděkování ——— 287
- 8 Jmenný rejstřík ——— 289
- 9 English summary ——— 295

**ŽENY, KTERÉ NECHTĚLY MLČET.
TŘI ČESKOSLOVENSKÉ PŘÍBĚHY**
Milena Bartlová

Text: Milena Bartlová

Odborná recenze: Martina Poliaková

Redakce: Martin Vaněk

Portrét: Magdalena Rutová

Grafický design a sazba: Jan Čumlivski

Písmo: GT America, grillitype.com

Zdroje ilustrací: archiv autorky (viz s. 285)

**Vydala Nadace Rosy Luxemburg,
zastoupení v ČR**

Vydání první

ISBN 978-80-907997-8-3

Praha 2021

